Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
9
воскресенье
№ 281 (14481)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

АНЫЯКТАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Чөөн-Хемчик районда «Большевик» совхозтуң аныяк малчыннары Екатерина, Владимир Доңгактар адазының мал малдап, чурттап чораан Кудук деп черде кыштаан ээлеп, ажыл-агыйның 278 өшкүзүн кадарып турарлар. «Хойлуг кижи каас, инектиг кижи тодуг» деп тыва улустуң үлегер домаа үндезинниг. Амгы рынок экономиказынче шилчилге үезинде мал кадарып ажылдаары улуг ажыктыг. Шынап-ла, харын, мал бисти чемгерип, хепкерип чоруур.

Көдээ ажыл-агыйда чедир шиитпирлеттинмейн, кылдынмайн турар берге айтырыглар, ажылдар хөй. Ол бүгүге аныяктар үлүүн киириштирер ужурлуг. Ынчан Тывавыстың экономиказын быжыктырып, чонувусту аъш-чем продуктулары болгаш идик-хеп-биле хандырыптар аргалыг болур бис.

Бистиң үе-черге эштеривис Екатерина Седен-ооловна, Владимир Серен-оолович Доңгактар бир чыл бурунгаар хой кадарып эгелээн. Эрткен чазын олар хоюн хүлээдипкеш, өшкү коданын хүлээп алганнар. Бо чылдың кыштаглаашкынынга багай эвес белеткелдиг кирген. Боттарының күжү-биле мал чеминиң курлавырларын шыдавыже белеткээн. Кыштаан өй-шаанда септээн.

Аныяк өг-бүлеге Володяның ада-иези Серен-оол Эзир-оолович, Хорлуу Белекейовна Доңгактар дузалажып, арга-дуржулгазын дамчыдып берип турарлар. Аныяктар чоокта чаа найысылал Кызылга республиканың «Чүс-чү-малчын звено» клувунуң кежигүннериниң ээлчеглиг семинар-хуралынга киржип, өске ажыл-агыйларда малчыннарның амыдыралы, арга-дуржулгазы-биле таныжып каннар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: өшкү кадарчылары Екатерина, Владимир Доңгактар.

Авторнуң фотозу.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧУРТТУҢ ЭНЕРГЕТИКТЕРИ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Декабрь 7-де ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң энергетиктерниң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери-биле, ооң иштинде адырның ажылдакчыларының келир неделяда ажыттынар Бүгү-эвилел съездизиниң делегаттары-биле, ССРЭ-ниң Минэнергонуң база ССРЭ-ниң Минатомэнергопромунуң специалистери-биле ужуражыышкынга чурттуң энергетиказының хөгжүлдезиниң, ооң негелде-хереглелдериниң, тускай онзагай талаларының, улус ажыл-агыйын болгаш чурттакчы чонну энергия-биле хандырарының идегелдиин бедидериниң принципиалдыг чугула айтырыгларын сайгарып чугаалашкан.

Ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүннери, улус депутаттары, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. Д. Рябев, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары О. Г. Анфимов, В. М. Величко, Ю. К. Семенов, М. И. Щадов, В. И. Щербаков олар киришкен.

Совет энергетиктерниң ийи миллион ажыг кижилиг коллективиниң ажылының болгаш амыдыралының чугула айтырыгларының талазы-биле ажык, бүгү талалыг санал-онал солчулгазы болган. Саналдарга адырда сөөлгү чылдарда техниктиг депшилгениң темпилериниң кезүлдүр-ле кудулаажынга, энергия бүдүрериниң хемчээлиниң өзүлдезиниң улуг эвес деңнелинге, социал айтырыгларны шиитпирлээринде бергедээшкиннерге хамаарыштыр дүвүрел илереттинген.

Ужуражыышкынның киржикчилери рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарында энергетиканың онзагай, колдап турар ролюнуң, чурттуң чаңгыс аай энергетика системазын хевээр арттырып, улам быжыглаарының эргежок чугулазының дугайын чугаалааннар. Адырның ажылын быжыктырып турумчударының, улус ажыл-агыйын кризистиг байдалдардан уштурупун харысалгалыг сорулгаларын ооң чедиишкинниг шиитпирлээриниң талазы-биле тодаргай хөй саналдар кирген. Бирги ээлчеглиг хемчеглерниң санынга ССРЭ-ниң чаа энергетика программазын ажылдап кылырын база бадылаарын дүргедедирин, ССРЭ-ниң Энергетика дугайында хоойлузун хүлээп алырын, энергетика объектилериниң ажылын идепкейлиг болдурарын адап турган.

М. С. Горбачев ужуражыышкынны түннеп, чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ПРОФОБЛЧӨВҮЛЕЛДИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

Тываның профоблчөвүлелиниң президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа районнар болгаш хоорайлар аразында, үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа база садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң аразынга социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрер дугайында, профэвилелдерниң эвилел аразының XIX область конференциязын чыылдырар дугайында болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

Бирги айтырыг талазы-биле профоблчөвүлелдиң бүдүрүлге ажылының болгаш шалың килдизиниң эргелекчизи Ө. С. Кара-Сал дыңнадыг кылгаш, районнар, хоорайлар, бүдүрүлге коллективтериниң аразында социалистиг чарышты түңнээриниң арга-хевирлери он-он чылдар дургузунда өскерилбейн келгениниң база ол хевирлер бүдүрүлгечи бедик түңнелдерни чедип алырынга идиг бербейн турарының дугайында профоблчөвүлелдиң президиумунуң санап турарын демдеглээн болгаш моон соңгаар ол айтырыг канчаар туртустунуп турарынга доктааган. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның бо чылдың июнь 27-де хүлээп алганы доктаалынга үндезилээш, моон мурнунда бо дөрт органнарның ады-биле тывыскан шилчиир Кызыл туктарны ол черлерге мөңгези-биле кадагалаар кылдыр арттырар. А 1990 чылдың болгаш он ийиги беш чылдың түңнелдери-биле ол туктарны моон соңгаар тывыспас.

Ооң-биле чергелештир, районнар болгаш хоорайлар аразында, үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң аразынга 1990 чылдың социалистиг чарыжып түңнээр болгаш ол чарыштың тиилекчилеринге дөрт органнарның шилчиир Кызыл туктарын тыпсыр болгаш оларны ол бүдүрүлгелерге, районнарга болгаш хоорайларга мөңгези-биле арттырар дугайында доктаалды профоблчөвүлелдиң президиуму хүлээп алган. Ол ышкаш социалистиг чарыштың тиилекчилери коллективтерни республиканың Көргүзүглер самбыразынче, а мурнакчыларны — Хүндүлел самбыразынче, бүдүрүлге мурнакчыларының Аллеязынче, Күш-ажылчы алдар дептеринче киирериниң практиказын соксадырын ол доктаалда көрген.

«Мергежилиниң тергиини» атты тыпсырын министерстволарга, ведомстволарга, каттыжыышкыннарга шилчиткен. Оларны адырлар аайы-биле обкомнар-биле кады көөр. «Чемпион» атты Көдээ ажыл-агый министерствозу АҮК-түң профэвилел организацияларының Тыва республика чөвүлели-биле кады тыпсыр апаар.

Тываның профэвилелдериниң эвилел аразының XIX область конференциязын 1991 чылдың январь 11-де чыылдырар дугайында доктаалды профоблчөвүлелдиң президиуму база хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КОЛ ЗВЕНОНУ БЫЖЫГЛААР

Бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, заводтар, девискээр аайы-биле ассоциациялар удуртукчуларының Бүгү-эвилел хуралы декабрь 6-да Москвага ажыттынган.

Хуралдың ажылынга М. С. Горбачев, Н. И. Рыжков, А. И. Лукьянов, республикаларның, эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары, улус депутаттарының край болгаш область Советтериниң күүскомнарының даргалары база бүдүрүлгеге хамаарышкан өске-даа органнарның ажылдакчылары киришкен.

Хуралды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков эге сөзү-биле ажыткаш, чуртта байдал кончуг берге боор турарын онзалап демдеглээн. Чурттуң улус ажыл-агыйы рынок харылзааларынче шилчип турар үеде, экономиканы быжыглап база экижидип алыр талазы-биле силерниң киирген саналдарыңар ниитилел ужур-дузалыг болур деп, ол демдеглээн. Силерниң удуртуп турарыңар бүдүрүлге черлериниң ажыл-чорудулгазындан ниитилелде тургустунуп келген берге байдалдардан уштунуп алырының аргазы кол хамааржыр. Кылдынып турар бүгү-ле реформаларның болгаш чаартылгаларның кол утказы бүдүрүлгениң эге звенозунуң ажылын экижидеринче угланган.

Амгы үеде экономиканың хөй чүүлдери политиктиг чорудулгалар-биле тудуш харылзаалыг апарган, ындыг байдалда экономиканы быжыглап, чоннуң чугула хереглелиниң бараанарын бүдүрериниң хемчээлин улгаттырары эң чугула айтырыгларның бирээзи болур. Политиктиг байдалдың кандыг боор турарын кажан-даа уттуп болбас херек. Мээң санап турарым-биле алырга, бүгү-ле боор турар бергедээшкиннерниң алыс дөзү ында. ССРЭ-ниң Дээди Соведи чоокта чаа чуртта байдалдың дугайын чугаалашкаш база-ла ындыг түңнелге келген. Моон мурнунда туруп турган ажыл-агый харылзааларын кончуг далаш-биле ап октап эгелээни экономикада байдалды баксыраткан. Сөөлгү үеде күүсекчи эрге-чагырга колдуунда үш деңнелге — Эвилел, республика болгаш чер-чер деңнелдеринге ажылдап эгелээн. Ооң түңнелинде бүдүрүлгелер ол үш чаланың ыйыдыышкынынга таваржып турар. Экономика талазы-биле тускайланырынче чүткүүшкүн чуртта ниити байдалга багай салдарны чедирип турар. Ынчангаш күрүне эрге-чагыргазының структуразын эде көөр үе келген.

Эвилел чазаа ССР Эвилелиниң чаартыры дээш туржуп турар. Ындыг болзажок бис он-он, чүс-чүс чылдарда догуннап туруп келген Төрээн чуртувусту буурадып дүжүрер деп чүвеге удур бис. Мээң санап турарым-биле алырга, Эвилел Керээзиниң төлевилели чуртту быжыглап тургузарынга, ооң экономиктиг болгаш өске-даа күчүлерин хөгжүдеринге таарымчалыг аргаларны тургузуп турар.

Чуртта боор турар янзы-бүрү боттуг эвес чүүлдерниң түңнелинде Совет күрүнениң төөгүзүнде бир дугаар кончуг нарын чүүлдерге таварышкан бис. Баш удур санаашкыннардан алырга, 1990 чылда национал орулга 30 млрд. рубльге кызырлыр. Ындыг чүве бистиң төөгүвүске кажан-даа туруп көрбээн.

1991 чылдың ажыл-агый планын ажылдап кылып турган, чазак чурттуң амгы байдалын бүгү талалыг өөренип көрген. Үндүрүг, саң-хөө болгаш кредит политиказын эде көрген. Чоннуң акша орулгаларының өзүлдезин бараанар-биле долу хандырар талазы-биле тодаргай хемчеглер ажылдап кылдынган. Бүдүрүлгелерни материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар айтырыгны болур-чогуурубиле өөренип көрген. Ынчангаш кол-ла чүве — бүдүрүлге темпизиниң өзүлдезин кудулатпазы болур.

Рынок харылзааларынче шилчиирин хандырар дугайында айтырыг кончуг нарын айтырыгларның бирээзи болур. Келир чылын бүдүрүлгелер нарын айтырыгга таваржыр. Ол бүгүнү өөренип көргеш, Эвилел чазаа күш-ажылчы коллективтерниң эрге-ажыын камгалаар хемчеглерни ажылдап кылган.

Бараанар болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг шимчээшкининге моондактар, кызыгаарлар тургузары бүдүрүлгени база рынокту эжелээриниң чаа хевири апаар. Ынчангаш төп азы республикалар, адырлар азы хоорайлар рынок харылзааларының субъектилери болуп шыдавас. Оларның сорулгазы — бараан бүдүрүкчүлериниң болгаш регионнарның сонуургалдарын доңнаштырбышаан, экономиктиг амыдыралды идепкейжидеринге салдар чедирери.

Улус ажыл-агыйының турушту ажыл-агыйжы дорт харылзааларны камгалап алырындан хамааржыр. Чүгле күрүне чагыы-биле айтырыгны шиитпирлээри болдунмас. Ынчангаш чамдык таварылгада кадыг хемчеглерни алыр апаар.

Эргиде турганы ышкаш, экономиканың бүгү пропорцияларын, харылзааларын административчи ёзу-биле тодарадып турар план ам чок. Ол план — директива эвес, а план — таарыштырыкчы апарган. Ол рынок харылзааларынга ажылдаар байдалдарны тургузуп, өнчү, аренда, үндүрүг дугайында хоойлуларга дайныр деп, оратор чугаалаан.

Илеткел кылган ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **Л. А. Воронин**, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Л. И. Абалкин**, күрүне бүдүрүлгелериниң ассоциациязының президентизи **А. И. Тизяков** чуртта ам-даа нарын болуп арттышаан турар экономиктиг байдалдың анализинге доктааганнар.

ТЫВАНЫҢ БОТ-ДОГУННААШКЫНЫ — КЕЛИР ҮЕВИСТИҢ ҮНДЕЗИНИ

Бот-догуннаашкын — ол дээрге делегейниң улуг-даа, биче-даа нацияларының салым-чолунуң, баар оруунуң, орай-даа бол, эрте-даа бол, чедер ужурлуг чери. Нация, чон, биче-буурай улустарның бөмбүрзекке бодарадып тургузуп каан черинге бот-тускайлаң амыдырап-чурттаар бүрүн эргелериң өске национарның, чоннарның талазындан хүлээп көргени ол болур.

Бот-догуннаашкын туугай философчу бодал эвес, боттуг амыдырал-биле холбашкан политиктиг шугум болганда, ону амыдыралга ботандырып чорудары кончуг берге. Чүге дээрге ооң артында янзы-бүрү бөлүктерниң (күрүнелер, нациялар, улуг-биче чоннар, партиялар, бөлүктер, хөй-ниити каттыжыышкыннары) сонуургалдары, эрге-ажыктары туруп турар чүве болганда, бир талазында, күзенчиг, ийи талазында, коргунчуг-даа боор болур. Ынчангаш кажан ол айтырыг тургустунуп келирге, үзел-бодалдарның үскүлежиишкини эгелээр.

Бир талазында, бот-догуннаашкынны чедип алыр деп турар тала арай дидим эвес, чаңчыккан угаан-медерелиниң аайы-биле бодунуң чонунуң күжүнден, ооң харыкшиинзэнден чөгенир, «ат болганывыс ол» деп коргунчуг (бодун коргуткан) бодалындан уштунуп чадап, тускайлаң амыдырап-чурттап шыдавас бис дээш, баш удур-ла ындыг шиитпирни хүлээп алгаш, херек кырында бот-догуннаашкынны тудуп тургузарынче эвес, а аңаа удур ол боду хөделип эгелээр. Бот-догуннаашкын паштан дүлүп каан белен эътти ээп алыры эвес, ол эътти чем кылдыр ажыглаар дээш быжыр хайындырарынга чедир кандыг-бир ажылды кылыр апаар. Ынчангаш бот-догуннаашкынны аңаа хүлээп албас, ону тудуп тургузар ужурлуг.

Ийи талазында, өске тала ындыг азырадыкчы хөөнү ажыглап алгаш, базыышкынын кылыр, янзы-бүрү экономиктиг аргалар-биле ону кортпактаар, аргалыг-ла болза, ону бербезин кыйыдар чорукту делегей амыдыралындан көрүп болур. (Делегей амыдыралынга бистиң чуртувус база кирип турар болдур эвеспе).

Бо ийи талага хамаарыштыр амгы үениң байдалдары-биле чугаалаар болза, бирээзи коргуп, бирээзи кортпактап-даа турган херээ чок, ону ёзулуг-ла бүгү кижилерниң үнелиг чүүлдерин, күзел-чүткүлүн барымдаалап, тайбың ёзу-биле шиитпирлеп ап болурунуң бүгү барымдаалары бар апарган. Бот-догуннаашкын алдын-на дээш, харылзаалар үзүп, кажаалангаш олуруптар эвес, ону берген бис, ам та канчалыңар дээш өске тала могаттынгаш олуруптар эвес.

Бистиң чуртувуска чаа иштики политиканы чорудуп эгелээнден бээр чоннуң идепкейи бедип, угаан-медерелиниң оттуушкуну эгелээн. Ниитилел хөгжүлдезиниң айтырыглары республика, национал-девискээр бүрүзү кандыг орукту шилип алыры — ам калбак массаларның киржилгези чокта болдунмас апарган. Ынчангаш чон боду ниитилелдиң дириг барометри болбушаан, эң нарын айтырыгларны бүгү чоннуң референдумун чорудуп турган шиитпирлээр деп турары быжыг үндезинниг.

Дыка хөй эвилелдешкен, автономнуг республикалар боттарының бот-догуннаашкынын чарлап, ам-на хөгжүлдевистиң оруун бодувус баш миннип шиитпирлээр үе чедип келгени олдур деп бодаан сеткили-биле шала далаш-даа болза, оларныы-биле чөптүг шиитпирлерни, чарлыктарны, хоойлуларны үндүргүлээн. Ол шиитпирлерни төп парлалганың чепсектеринге арай куду көрген янзылыг: «бот-догуннаашкынның аарыынга алысан», «хоойлу-жугаштар» Эвилел хоойлуларынга ооң бот-догуннаашкынынга шаптыктап турар дээн хөөннер-биле чугаалап турар апарганы янзы-бүрү чоннуң дүвүрелин болдуруп турары чугаажок.

Ам бот-догуннаашкын дугайында нарын айтырыгны бистиң республиканың ажылчы чоннарының төлээлекчилери улус депутаттарының шиитпирлээр үези келген, харын-даа озалдап турар бис. Ынчалза-даа далаш, буу-хаа, хүнүн бодаан шиитпир хүлээп алырының орнунга, ону быжырымчалыг кылып алыр болзувусса эки. Бистиң депутаттарывыстың ыракшыл мерген угаанындан, хостуг үнелиг саналдардан чөптүг шиитпир үнер, амыдыралга чаа чүүлдер: эрге-хоойлуга, экономикага, культурага, улустар аразының харылзааларынга тургустунуп келир боор деп идегеп турар бис.

Бот-догуннаашкын дугайында Тыва республиканың декларациязының төлевилелин солуннарга парлааның база таныжып көрдүм. Ону кыры-биле, районнарга далаш-дулаш чугаалажып көрген боор. Ынчалза-даа чоннуң хөй кезии ооң ужур-утказын-даа орта билбээн чадавас. Ужуру болза республика төвүнден аңаа хамаарыштыр кончуг улуг тайылбыр ажылын организастап чорудар ужурлуг турда, ол кылдынмайн барган. Ынчангаш сессияга орта чугаа үнмейн баар болза, ында кижи кайгаар чүве чок, хүн бүрүде үскүлежир, ажыл-агыйжы үүрмек айтырыгларынга туттуруп алгаш, хөгжүлдевистиң кол углуг угланыышкыннарын хажыызынга арттырып каап турарывыс ол болур.

Декларацияда кирген он хире пунктуларны көргеш, чүү-даа бол, кол өөэ бардыр деп чүвени эскерери берге эвес. Ынчалза-даа бир-тээ, бот-догуннаашкын дугайында декларация чүве болганда, ында кирген пунктулар республиканың бот-догуннаашкынын долузу-биле киирбейн турардыр, оваарымчалыг кижи дораан эскерип каап болур. Декларацияны чылдың-на хүлээп ап турбас, бодун чоннуң амыдыралында эргилделиг үе-чаданы көргүскен төөгүлүг документ болур болгай. Ынчангаш эде тургустунуушкунуң чаагай идеалдарын ажыглап, ону делгем утка-шынарлыг, келир үеже угландырар апаар. Оон башка ындыг декларация ам та кажан болур чүве. Ынчангаш декларацияның бүгү пунктуларын эвес, а бот-догуннаашкынның кол айтырыгларынга хамаарыштыр бодалдарымны илередирин бодадым. Ону кончуг кол чугулага ап көөрү эргежок деп санаар мен.

Бирээде. Бот-догуннаашкын дээрге чүнүң-даа мурнунда күрүне эргелери болур. Ынчангаш канчап чурттаар бис дээриниң мурнунда, кала чурттаар бис деп чүвени билип алыры чугула. Республика — күрүне. Бир-тээ, күрүне чүве болганда, бот-догуннаашкын ооң статузун, чер-девискээрин негеп келир. Чер-биле дээр аразында күрүне амдыызында чок чүве болганда, күрүне статузунуң, ооң девискээриниң дугайында маргылдаалыг айтырыгларны амдап эгелеп эки, чөптүг шиитпирлеп албас болза, чоннуң манап, кордап турарындан чөрүшкек бот-догуннаашкындан огулут чүве үнмес. Ол дугайын бистиң республикавысты мурнай хүлээп алган декларацияларның, хоойлу-дүрүмнерниң салым-чолу көргүзүп тур ышкажыл.

Бот-догуннаар деп турар автономнуг республикалар дээрге-ле улуг күрүнениң иштинде база бир бот-догуннаан күрүнениң иштинде чыдып алгаш ону негеп турар күрүне ышкажыл. Бодун долгандыр ийи каът күрүне-биле кажааладып алган ындыг ханы черде турар күрүнеге бот-догуннаашкын боттуг чүүл болуп болур бе? Литературжудуп чугаалаар болза, дагаа чуургазының иштинде сарыг чүүлге дөмей ышкажыл бис. Бир эвес дагаа оглу чуургазынга чазылгаш, бот-тускайлаң амыдыралынче чүткүп үнер болза, ооң даштын шуглап алган белогун-даа, улуг картын-даа үрээр апаардыр-ла. Ам канчаар, бойдустуң чаяаганы ындыг чүве дүрүм ёзугаар болуушкун ышкажыл.

Тываның төөгүзүнде баштайгы, 1921 чылда хүлээп алган бот-догуннаашкынга көөрде, бо хүннерде хүлээп алыр деп турар бот-догуннаашкынның ылгалы улуг. 1921 чылда Тыва найыралдыг улуг күрүнелерниң деткимчези-биле бот-догуннаашкынын алган тускай хамаарышпас күрүне турган. Бөгүнде турар ийи күрүнениң иштинге эвес, а ооң даштынга, ооң-биле кожа турган күрүнелерниң бот-догуннаашкыны-дыр. Ынчангаш ооң, шынап-ла, бот-тускайлаң чоруу, өске чурттар-биле харылзаа тудар эргелери хөй турган. Тываның экономиказы кошкак-даа турган болза, өске найыралдыг күрүнелер ону бот-догуннаан дээш могатпайн, харын дузалап, деткип турган.

Ам чарлаар деп турар бот-догуннаашкын ийи күрүнениң чагыргазының иштинге турар бичии күрүнеге хамаарыштыр болуп турар. Ындыг онзагай бот-догуннаашкын делегей практиказында чүгле бистиң чуртувуста болуп турары-биле ол кончуг бүдүлгаазынныг, маргышкак, чөрүлдээлиг болуп турар ужуру ында. Бодап-даа көрүңер даан, ийи күрүне иштинде турар күрүнеге ийи катап өйлеп, таарып каан бот-догуннаашкынның ажыы бар бе? Ооң бадыткалы кылдыр декларацияның дараазында пунктузун чугаалап көрейн.

Ийиде. Бот-догуннаашкынны бадыткап турар эң чугула айтырыгларның бирээзи — республика бүрүзү бодунуң иштики ажыл-агыйын, ылаңгыя бойдус курлавырының бүгү-ле хевирлерин ажыглаарын боттары баш миннип чорудулга кылыр, ону республиканың хөгжүлдезиниң эрге-ажыктарынга дүүштүр ажыглаар. Бир эвес ындыг турбас болза, бот-догуннаашкынның херээ чүү боор. Чогум-на бо эң чугула айтырыгны ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа Дээди Советтериниң сессияларынга, улус депутаттарының съездилеринге херекке албайн турар. РСФСР-ниң чаа Конституциязының чаа төлевилелин номчуур болза, ол бүгү эргелер чүгле ооң холунда арткан, автономнуң республикалар бодунун бойдус байлаан баш миннип ажыглай албас апарган-дыр. Ынчангаш республиканың статузунуң айтырыы кайы хире салдар чедирип болуру оон кончуг хамааржыр.

База бир чугулалаза чогуур чүве — күрүне сүлделери болгаш дыл дугайы. Тываның сүлдези болгаш туту ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң ындыг сүлделеринден ылгалдыг турары чугула. Оон башка бот-догуннаан күрүне деп чүве көзүлбейн баар. Тываның гимни бар деп чүвени билир улус ховар боор, ынчангаш ооң сөзүн, аялгазын улус билген турар кылдыр тыва радионуң эртенги дамчыдылгазының ажыдыышкынын ол гимн-биле эгелээри амыдыралга дүүшкек, а кежээки дамчыдылганы амгы ыры аялгазы-биле эгелезе ажырбас деп бодаар мен.

Тыва дылга хамаарыштыр ам хөй үе эрттирип, маргыжып турган херээ чок. Бир-тээ, Россия Федерациязы орус дылды күрүне дылы кылдыр, а ССРЭ-ге ону албан ёзунуң дылы кылдыр доктааткан болганда, национал республикаларга ону катаптап турган херээ чок, дөмей-ле хүлээп көөр ужурлуг чүүл-дүр. Ынчангаш республикага чаңгыс тыва дылды күрүне болгаш албан ёзунуң дылы кылдыр чарлаар. Төп органнарже чорудар эргежок чугула документилерни орус дылче очулдуруп чорудар.

Декларацияга киирзе чогуур чүүлдер ам-даа хөй. Ылаңгыя алдын, мөңгүн дээн ышкаш өңнүг металлдарның Бүгү-эвилел фондузундан бодунуң үлүүн алыр эргелиин, Эвилелден үнер-киирериниң дугайын, республиканың национал күрүне тургузуунга удурланыышкак партияларга, бөлүктерге, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, ийи чаңгыс кижилерге хамаарыштыр, черни болгаш бүдүрүлге, амыдырал хандыралга черлерин республикада чурттавайн турар хамаатыларга садарын хоруур дугайын, саң-хөө системазынга хамаарыштыр дээш, оон-даа өске айтырыгларны ажылдап кылыры албан болгу дег.

Бот-догуннаашкын дугайында декларация чаңгыс хүннүң азы түр үениң экономиктиг бергелериниң салдарынга алысаан ажыл-агыйжы документ эвес. Тыва республиканың чонунуң, чүнүң-даа мурнунда тыва чоннуң келир үезин, ооң хөгжүлдезиниң баар оруун, хамаарышпас чоруун болгаш өске-даа эргелерин магадылаан политиктиг документ болур ужурлуг. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп тыва үлегер домактың ханы утказын утпаалыңар.

Шомаадыр КУУЛАР.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязы 1990 чылдың декабрь 11-де 10 шакта РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырдыышкын бажыңынга ажыттынар.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөрткү сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың декабрь 9-та болгаш 10-да 9 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңынга № 107 өрээлге бүрүткээр. Телефону 2-55-42, а 1990 чылдың декабрь 11-де РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр. Телефону 3-34-46.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Бис, Россия Федерациязының төөгүден салым-чол-биле болгаш бо черге амыдырал-биле каттышкан хөй национальдыг чону, буянныг болгаш чөптүг чорукка чырыткылыг бүзүрелин хай-бачыттарга болгаш качыгдалдарга кадагалап арттырган болгаш биске дамчыдып берген боттарывыстың ада-өгбевистиң тураскаалын хүндүлевишаан, бистиң ада-чуртчуларывыстың амгы болгаш келир үедеги салгалдарының мурнунга бедик харыысалгалыывысты барымдаалап көргеш, бистиң чуртувуска кижиниң хосталгазын, эргелерин болгаш төлептиг амыдыралын бадыткаар, хамааты тайбыңны болгаш национальдар аразының чөпшээрежилгезин хандырар, ниитилелди катап тургузар болгаш Россия Федерациязының демократтыг күрүне болурун чайгылыш чок болдурар деп шиитпирлиг чорук-биле сорук киргеш — бо Конституцияны хүлээп ап база ону БИСТИҢ НИИТИЛЕЛИВИСТИҢ БОЛГАШ КҮРҮНЕВИСТИҢ КОЛ ХООЙЛУЗУ кылдыр чарлап тур бис.

I кезек.

Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннери

1.1 чүүл. Күрүне суверенитеди.

Россия Федерациязы — ында төөгү талазы-биле каттышкан улустарның суверенниг, демократтыг, социал болгаш эрге-хоойлу чурумнуг күрүвези. Россия Федерациязы — Республика. Ол бодунуң девискээринге болгаш национал байлактарынга хамаарыштыр долу бүрүн эргени эдилеп турар; бодунуң иштики болгаш даштыкы политиказын бот-тускайлаң тодаргайлап чорудуп турар; ооң девискээринге дээди болуп турар Конституцияны болгаш хоойлуларны хүлээп алыр. Россия Федерациязының күрүне суверенитеди чардынмас.

1.2 чүүл. Чоннуң эрге-чагыргазы.

(1). Россия Федерациязының суверенитединиң эдилекчизи болгаш күрүне эрге-чагыргазының үнер дөзү чүгле ооң хөй национальдыг чону болур. Чон Конституцияны хүлээп алыр дээди эргелиг. Чон болза эрге-чагырганы бо Конституция-биле доктаадып тургускан хевирлерге болгаш хемчээлдерге боттандырар.

(2). Күрүнеге эрге-чагырганы чоннуң кандыг-даа кезээ, кандыг-даа организация болгаш ийи-чаңгыс кижилер-даа шиңгээдип ап болбас. Эрге-чагырганы хунаап алыр чорук эң-не аар нем-херек үүлгедиишкини болур.

(3). Төлээлеттирилгелиг органнарның соңгулдаларын бүгү-нииити, дең болгаш дорт соңгуур эргеге үндезилээш, кандидаттарны хостуу-биле деңнедип база чажыт бадылап тургаш боттандырар. Кандыг-даа соңгулдалыг органның болгаш эрге-дужаалдыг кижиниң бүрүн эргелериниң хуусаазын, а ол ышкаш күүседикчи болгаш суд органнарын четчелеп тургузарының чурумун Конституция болгаш хоойлулар тодаргайлаар.

1.3 чүүл. Эң-не дээди үнелиг чүүл кижи болгаш ооң эргелери болур.

(1). Эң-не дээди үнелиг чүүл болза, кижи, ооң амы-тыны, алдар-ады, төлеви болгаш хосталгазы, хуузунда дээп болбас чоруу, чайгаар ындыг болгаш казып, кызырып болбас эргелери болур.

(2). Россия Федерациязынга кижиниң эргелерин делегей эргезиниң нииити хүлээп көрген принциптеринге болгаш нормаларынга дүүштүр хандырар.

(3). Хамааты бүрүзү бодунуң эргелерин хоойлунуң хемчээлдеринге «хоойлу-биле хоруваан бүгү-ле чүүлдер чөпшээрээн болур» деп принципке дүүштүр, бот-тускайлаң боттандырар. Күрүне кижиге болгаш ниитилелге бараан болуп, кижиниң база хамаатының эргелерин камгалап база хандырып, демократтыг конституциялыг тургузугну, эрге-хоойлуну болгаш корум-чурумну камгалап турар.

1.4 чүүл. Политиктиг плюрализм.

(1). Россия Федерациязында демократияны политиктиг болгаш идеологтуг хөй янзы үндезинге боттандырар.

(2). Күрүне идеологиязы кылдыр кандыг-даа идеологияны албан ёзузу-биле доктаадып тургуспас.

(3). Партиялар, өске-даа каттыжыышкыннар база шимчээшкиннер Конституцияның хемчээлдеринге тургустунуп база хөделип турар. Сөөк-язы, национал, социал, аңгы, шажын-чүдүлге талазы-биле ожээтен болгаш көрүшпес чорукту пропагандалап, күчүлээшкинче база демократтыг конституциялыг тургузугну дужур октаарынче кыйгырып турар партияларны болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны хоругдап турар.

(4). Күрүне органнарынга, Чепсектиг Күштерге болгаш шеригжиткен кезектерге (**ВАРИАНТ**: «а ол ышкаш күрүне бүдүрүлгелеринге база өөредилге-кижизидилге албан черлеринге») политиктиг партияларны тургузарын болгаш ажыл-чорудулга кылырын болдуруп болбас. Партия организацияларының болгаш оларның органнарының шиитпирлери күрүне органнарынга, күрүне албан черлеринге болгаш бүдүрүлгелеринге, оларның ажылдакчыларының албан-хүлээлгелерин күүседир үеде хүлээндирип турар күштүг болуп шыдавас.

1.5 чүүл. Эрге-чагыргалар хуваалдазы.

(1). Россия күрүнезиниң органнарының системазы эрге-чагыргаларны: хоойлу үндүрериниң, күүседириниң болгаш судтуң деп хуваарының, а ол ышкаш Федерацияның, ооң республикаларының болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарының эрге-хүлээлгелерин хуваарының принципинге үндезилээр.

(2). Эрге-чагырганы хуваарының принципинге дүүштүр күрүне органнары бодунуң эрге-хүлээлгелериниң хемчээлдеринге, боттарының аразында кады ажылдавышаан база бот-боттарынга демнешпишаан, бот-тускайлаң хөделир.

1.6 чүүл. Эрге-хоойлунуң болгаш Конституцияның дээди болуру.

(1). Күрүне, ооң бүгү органнары болгаш эрге-дужаалдыг кижилери эрге-биле болгаш конституциялыг тургузуг-биле холбашкан.

(2). Россия Федерациязының Конституциязы Республиканың дээди Хоойлузу болур. Конституцияның чүүлдеринге чөрүшкек болуп турар хоойлулар болгаш өске-даа эрге актылары юридиктиг күш чок болур. Бүгү-нииитиге дыңнадыры-биле албан хуузун ёзугаар парлап үндүрбээн нормативтиг актылар хамаатыларны хүлээтпес болгаш судка хереглеттинмес. Конституцияның нормалары дорт дээштиг болур.

(3). Россия Федерациязының киржикчи болуп турары делегей керээлери Федерацияның эргелериниң кезээ болуп турар. Бир эвес Россия Федерациязының делегей керээзинде Россияның хоойлужудулгазындан өске дүрүмнер бар болур болза, делегей керээзиниң дүрүмнери күштүг болур. Россия Федерациязының делегей керээлери Россия Федерациязының юрисдикциязынга чагырткан кижилерге эргелерни болгаш хүлээлгелерни тургузуп турар.

1.7. чүүл. Социал рынок ажыл-агыйы.

(1). Россия Федерациязының экономиказының үндезини — хостуг күш-ажылды болгаш социал эргелерни магадылаар чорукту, хуу өнчүнү хүндүлээрин база ниитилелге ажыктыг чорукче чүткүлдү, хостуг ажыл-агый чорударын база чаагай сеткилдиг адааннажылганы дүүштүрүп турар социал рынок ажыл-агыйы.

(2). Хуузунда өнчүлүг болур болгаш ызыгуурун салгаар эргени, өнчүнүң бүгү-ле хевирлериниң база формаларының бир дөмей дең болурун өнчү харылзааларының турум болур чоруун күрүне магадылап турар. Экономиканы аайлап-таарыштырарынга күрүне киржип турар.

(3). Экономика харылзааларын хамааты биле күрүнениң, хереглекчи биле бүдүрүкчүнүң, ажылдакчы биле ажыл берикчизиниң аразынга социал кады ажылдажылгага тургузар.

1.8 чүүл. Социал күрүне.

(1). Күрүне бодунуң ажыл-чорудулгазын кижиниң база ниитилелдиң чаагай чоруунуң эрге-ажыктарын барымдаалап, социал демократияның болгаш чөптүг чоруктуң принциптеринге тургузар. Социал кавызынга күрүнениң кол хүлээлгези — чоннуң бүгү-ле бөлүктериниң амыдыралының төлептиг деңнелин хандырарынга база кижи бүрүзүнүң чогаадыкчы арга-шинээзин ажыдарынга чогумчалыг байдалды тургузары. Россия Федерациязының хамааты бүрүзүнге болдунар аргаларның бир дөмей дең болур чоруун хандырарын күрүнениң социал албан черлериниң сайзыраңгай системазын дамчыштыр боттандырар.

(2). Россия Федерациязы кижилерниң күш-ажылын болгаш кадыкшылын камгалап, өг-бүле болгаш чаштар, инвалидтер болгаш кырганнар дугайында сагыш салып турар; чогуур олча-ажыкты бот-тускайлаң алырының болдунар аргазын тыпсып шыдаваан ындыг хамаатыларынга амыдырап-чурттаарынга четчир дээнинден куду эвес амыдырал деңнелин хандырар.

(3). Күрүне чаагай сеткилдиг демографтыг политиканы чорудар; ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинге эргежок чугула байдалдарны тургузуп турар; экологтуг айыыл чок чорукту болгаш бойдусту чогумчалыг кылдыр ажыглаарын хандырар.

1.9 чүүл. Федералдыг тургузуг.

(1). Национал болгаш девискээр аайының күрүне тургустунуушкуннары федералдыг үндезинге Россия Федерациязында каттыжып бөлүглешкен. Оларның шуптузу Россия Федерациязынга улустарның дең эргелериниң, бот-тодараттынышкынының, социал-экономиктиг, политика-эрге болгаш национал-культура хөгжүлдезиниң оруктарын база аргаларын хостуг шилип алырының үндезининге кирип турар.

(2). Республикалар боттарының иштики амыдыралының айтырыгларын боттары шиитпирлээр, боттарының девискээринге бо Конституция-биле Федерацияга кирбээн чүүлдер талазы-биле хоойлужудулга, күүседикчи суд эрге-чагыргалыг болур.

(3). Россия Федерациязы болгаш ооң составында кирип турар тургузуглар бүгү национальдарның эргелерин хүндүлеп база магадылап турар. Бүгү-ле национальдарның болгаш улустарның боттарының эргелерин херек кырында боттандырарынга күрүне, оларның суверенитедин деткиирин киириштир идигни чедирер.

1.10 чүүл. Суверениит күрүнелерниң Эвилелинде (Кады ажылдажылгазында) Россия Федерациязы.

(1). Россия Федерациязы керээге үндезилээш, өске күрүнелер-биле эки тура ёзу-биле Эвилелге (Кады ажылдажылгага) каттыжып болур. Ол таварылгада нииити ажыл-херектерни чорудары-биле бодунуң эргелериниң чамдыызын эки тура-биле Эвилелге (Кады ажылдажылгага) төлээлеттиргеш, оларны боттандырарын контрольдаар база киржир эргени бодунга арттырып алыр.

(2). Россия Федерациязының суверенитеди чайгылыш чок хевээр артар. Эвилелдиң (Кады ажылдажылганың) составындан хостуу-биле үнер эрге Россия Федерациязынга хевээр кадагалаттынып артар.

1.11 чүүл. Россия Федерациязы — делегей эштежилгезиниң кезээ.

(1). Россия Федерациязы бодунуң даштыкы политиказынга улустарның эргелерин болгаш хосталгазын хүндүлевишаан, делегей эргезиниң бүгүде хүлээп көрген принциптерин болгаш нормаларын удуртулга болдуруп турар. Ол нииити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге үндезилеттинген бүгү-нииити болгаш чептүг тайбынче, бүгү-ле чурттар-биле ыяк демниг, ажыл-херекчи болгаш бот-бодунга ажыктыг кады ажылдажылгаже чүткүп турар. Россия Федерациязы делегей чергелиг айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг идигни бээр.

(2). Эргениң колдады барымдааларынга үндезилеңген делегей ниитилежилгезин калбартыры дээш турушпушаан, Россия Федерациязы делегей организацияларынга, коллективтиг айыыл чок чоруктуң системазынга, күрүнелер аразының тургустунуушкуннарынга кирип болур.

1.12 чүүл. Конституциялыг тургузугнуң үндезиннериниң чайгылыш чогу.

Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннерин чүгле бүгү-россия референдуму ескертип болур.

II кезек.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери, хосталгалары болгаш хүлээлгелери

2.1 ЭГЕ. НИИТИ ЧҮҮЛДЕРИ.

2.1.1 чүүл. (1). Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары оон төрүттүнгениниден эгелээш ооңуу болуп турар.

(2). Кижиниң кайы-бир эргелерин болгаш хосталгаларын кым-даа, бо Конституцияга база хоойлуга дүүштүр кылырындан өскээр, казыыр азы кызыгаарлаар эрге чок.

(3). Тодаргай эргелерни болгаш хосталгаларны Конституцияда болгаш хоойлуларда санап көргүскениниң кижиниң оон өске-даа эргелерин база хосталгаларын тоомчага албазынга ажыглап болбас.

2.1.2 чүүл. Хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хүлээлгелерин чүгле бо Конституция-биле болгаш хоойлулар-биле доктаадып тургузар база өскертир. Хамаатыларның дүрүм ёзугаар эргелерин база хосталгаларын тоомчага албайн азы кызыгаарлап турар хоойлуга дүүшпес актылар юридиктиг күш чок болур.

2.1.3 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатыларынга оон девискээринге сөөк-язызындан, национальындан, дылындан, социал, эт-хөреңги болгаш эрге-дужаал байдалындан, социал ызыгуурундан, чурттап турар черинден, шажын-чүдүлгезинден, үзел-бодалдарындан, партийжи хамаарылгазындан, а ол ышкаш мурнунда эрттирген кеземче харыысалгазындан хамаарылга чокка эргелериниң болгаш хосталгаларының дең болур чоруун магадылаар.

(2). Эр болгаш херээжен кижилер бир дөмей дең эргелиг болгаш хосталгалыг болур.

2.1.4 чүүл. Эргелерни болгаш хосталгаларны боттандырар чорук өске кижилерниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын болгаш эргелерин ханыгпас ужурлуг болгаш туруп турар конституциялыг тургузугну күш-биле өскертиринче, шажын-чүдүлге, социал, аңгы болгаш национал талазы-биле көрүшпес чорукту, дайын пропагандазын кыпсып үндүреринче угланмаан турар ужурлуг.

2.2 ЭГЕ. ХАМААТЫ БОЛУРУ.

2.2.1 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызы болурун, ону хевээр арттырарын болгаш күш чок болдурарын хоойлуга дүүштүр кылыр.

(2). Россия Федерациязының хамаатызы болурун казырын, а ол ышкаш хамаатыларны ооң девискээриндеп үндүр сывырар чорукту хоруур.

2.2.2 чүүл. Россия Федерациязының хамаатызын Федерацияның девискээринге, ол ышкаш ооң даштынга-даа камгалаарын база өмээржилгеге алырын магадылап турар.

2.2.3 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызы болуру, бир эвес ол чорук Россия Федерациязының делегей хүлээлгелеринге дүгжүп турар болза, ук хамааты ол-ла үеде өске күрүнениң хамаатызы база болурун казывайн турар.

(2). Россия Федерациязының девискээринде туруп турар болгаш ооң хамаатылары болбайн турар кижилер бүгү-ле эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаар, а ол ышкаш Россия Федерациязының хоойлулары-биле болгаш делегей керээлери-биле доктаадып тургускан казылдалардан аңгыда, Россия Федерациязының Конституциязы, хоойлулары болгаш делегей керээлери-биле доктаадып тургускан бүгү-ле хүлээлгелерни күүседир.

2.3 ЭГЕ. ХАМААТЫ ЭРГЕЛЕР.

2.3.1 чүүл. (1). Кижи бүрүзү амыдырап-чурттаар эргелиг. Кижиниң амы-тынын кым-даа кара туразы-биле казып болбас. Эң-не аартадыр байдалдарга сагыштыг-биле өлүрүкчү чорукту үүлгеткени дээш, эң-не дээди хемчег кылдыр төлээлекчилер судунуң шииткели-биле чүгле ынчан өлүрүп шаажылаар чорукту томуйлаан туруп болур.

(2). Өлүрүп шаажылаар кылдыр шииттирген кижи бүрүзү өршээл-кээререл дугайын дилээр эргелиг. Бүгү-ле таварылгаларда кээререлди, өршээл көргүзерин азы өлүрүп шаажылаар доктаалды өскээр солуурун хайырлаан туруп болур.

(3). Россия Федерациязы ниитилелге эргежок чугула байдалдар тургустунганының хире-чергези-биле өлүрүп шаажылаар кеземчени бүрүну-биле солуурунче чүткүүр.

2.3.2 чүүл. Хуузуң болгаш өг-бүлениң амыдыралынга холгаарлаар чорукту Россия Федерациязында хоругдап турар. Кижи бүрүзү бодунуң база өг-бүлезиниң амыдыралынга күрүнениң, ниитилелдиң болгаш ол-бо кижилерниң талазындан кара туразында холгаарлаар чоруктан, а ол ышкаш оон чагаа-бижииниң, телефон болгаш өске-даа харылзааларының чажыдынга, бодунуң арын-нүүрүнге база ат-алдарынга семээр чоруктардан камгаланыр эргелиг. Кижиниң бодунуң хуузунда чүүлү болуп турар медээлерни оон чөпшээрели чокка чыырын, кадагалаарын, ажыглаарын болгаш тарадырын чүгле хоойлу-биле дорт доктаадып тургускан таварылгалар болгаш чурумнар ёзугаар болдуруп болур.

2.3.3 чүүл. (1). Кижи бүрүзү хостуг болгаш бодунга дээп болбас эргелиг. Буруудаттырып турар кижилерни тударын болгаш базыңнап хоругдаарын чүгле судтуң шиитпиринге үндезилеп кылыр.

(2). Кымны-даа эрии-хилинчектээшкинге азы кадыг-дошкун болгаш кижиниң төлевин дорамчылаан аажылаашкыннарга база кеземишкиннерге таварыштырбас, а ол ышкаш ооң бодунуң чөпшээрели чокка медицина азы эртем шенелдезинге таварыштырып болбас.

2.3.4 чүүл. (1). Чурттаар оран-савага дээп болбас. Ында чурттап турар кижилерниң тура-соруунга удур чурттаалга черин кым-даа кара туразы-биле үжеп-чиндирир болгаш тодаргайлап көөр азы хоойлу-биле баш удур көрген таварылгалардан болгаш чурумдан өскээр, чурттаалга чериниң дээп болбас чоруун кандыг-бир өске янзы-биле хажыдар эрге чок.

(2). Үжээшкин кылырының чөпшээрел бижиин судтуң шиитпиринге үндезилээш бээр.

2.3.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының хамаатызының Федерацияның иштинге ыңай-бээр аргыжып чорууру болгаш чурттаар черин шилип алыры хостуг, а ол ышкаш Россия Федерациязындан үнүп чоруур болгаш анаа дедир ээп келир эргелиг.

(2). Тус-тус девискээрлер талазы-биле аргыжып чоржурунуң хостуун кызыгаарлаарын чүгле Россия Федерациязының Парламентизиниң шиитпири-биле, а тус-тус кижилерге хамаарыштыр судтуң доктаалы-биле азы шииткели-биле доктаадып болур.

2.3.6 чүүл. (1). Кижи бүрүзү сөс чугаалаары хостуг, үзел-бодалы хостуг болгаш оларны илергейлээри хостуг эргелиг болур. Бодунуң үзел-бодалдарын илергейлээр кылдыр кымны-даа ынчаар албадап болбас.

(2). Үзел-бодалдарының хостуунга бодунуң шилип алганы кандыг-даа арга-биле кандыг-даа медээни дилеп тывар, алыр болгаш тарадып нептередир чорук кирип турар.

(3). Хуузуң, өг-бүлениң, ажыл, мергежилдиң, коммерцияның чылдагааннары-биле, а ол ышкаш күрүне чажыды-биле ол эргелерни боттандырарын кызыгаарлаарының байдалдарын хоойлу тодаргайлаар. Хоойлу-биле доктаадып тургускан, ылап тодаргай санаашкыннарда айыттынган чүгле ындыг медээлерни күрүне чажыдынга кирип болур.

2.3.7 чүүл. Бодунуң эргелеринге болгаш эрге-ажыктарынга дээп турар документация-биле, шиитпирлер-биле болгаш өске-даа материалдар-биле таныжарының болдунар аргазы-биле кижи бүрүзүн күрүне органнары, хөй-нииити организациялары болгаш эрге-дужаалдыг кижилер хандырар хүлээлгелиг.

2.3.8 чүүл. Чүдүлгениң, сүзүгнүң болгаш шажынчы ажыл-чорудулганың хостуу болза кижиниң чарылбас эргези болур.

2.3.9 чүүл. (1). Национал бот-тодараттынарының хосталгазын — бодунуң этниктиг бот-медерелин база сагыш-сеткилин барымдаалааш, бодунуң национал хамаарылгазын тодаргайлаар эргени, а ол ышкаш нацияларның чаңчыл болган бот-тускайлаң адын ажыглаары-биле бодунуң кандыг нацияга хамааржып турарының дугайын дыңнадыр азы ындыг дыңнадыг кылырындан ойталаар эргени кижи бүрүзүнге магадылаар.

(2). Бодунуң национал хамаарылгазын тодарадырынче болгаш ону айтырынче кым-даа албадап болбас.

2.4 ЭГЕ. ПОЛИТИКТИГ ЭРГЕЛЕР.

2.4.1 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары ниитилелдиң болгаш күрүнениң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга дорт болгаш ол ышкаш боттарының хостуу-биле соңгуп алыры төлээлекчилерин дамчыштыр киржир эргелиг. Ындыг киржилгени, бот-башкарылганы хөгжүдери-биле, девискээр аайының болгаш бүгү улустуң референдумнарын чорудары-биле болгаш калбак хөй-нииитиниң контролю-биле күрүне эрге-чагыргазының органнарын демократтыг хевирлеп тургузары-биле хандырып турар.

2.4.2 чүүл. Эрге-чагырга черлеринге баш удур дыңнадып каар чүгле ындыг негелде-биле хуралдарның, митингилерниң, пикеттерниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрацияларының хостуг болурун магадылаар. Федералдыг хоойлуда доктаадып тургускан чүгле ындыг таварылгаларда оларны чорударын хоруур, ону суд чуруму-биле маргышкан туруп болур.

2.4.3 чүүл. Эрге-чагырга черлеринге баш удур чарлап дыңнадып каар чүгле ындыг чаңгыс негелде-биле федералдыг хоойлунуң хемчээлдеринге, политиктиг партияларны, профэвилелдерин болгаш өске-даа хөй-нииити организацияларын тургузарын кииириштир, каттыжыышкыннарның хостуг болурун магадылаар. Хөй-нииити организациязын тургузарын хоруурун азы ону тарадып дүжүрерин чүгле судтуң шиитпиринге үндезилээш, кылып болур. Политиктиг сорулгалар салып турар шеригжиткен ниитилелдерни тургузарын болдурбас.

2.4.4 чүүл. Кижи бүрүзү бодунуң хуузунда азы коллективтиң чагаа-бижиин күрүне органнарынче чорудуп болур эргелиг. Дүрүм ёзугаар чоруткан чагаа-бижик ону чугаалажып көөрүн күрүне органынга хүлээдип турар, а доктаадып тургускан таварылгаларда — чогуур шиитпирни хүлээп алырын хүлээндирип турар. Чоруткан чагаа-бижикти чугаалажып көөрүнден ойталаан чорукту бижимел-биле тайылбырлаан турар ужурлуг.

2.4.5 чүүл. Хамаатылар күрүнениң албан-ажылынга кирер дең эргелиг. Күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалынга кирер деп турар кандидатка салып турар негелделер чүгле эрге-дужаал хүлээлгелериниң байдалы-биле холбашкан болур.

2.5 ЭГЕ. СОЦИАЛ, ЭКОНОМИКТИГ БОЛГАШ КУЛЬТУРА ЭРГЕЛЕРИ.

2.5.1 чүүл. Кижи бүрүзү эт-хөреңгини ээлээр, ажыглаар болгаш садып-сайгарар эргени кииириштирип турар хуузунда өнчүлүг болур эргелиг.

2.5.2 чүүл. (1). Кижи бүрүзү күш-ажыл кылыр, тодаргайлаарга, бодунуң күш-ажыл кылып шыдаар арга-шинээзин хостуг баш билир, а ол ышкаш бодунуң профессионал белеткелинге дүүштүр мергежилди, кылыр ажылды болгаш ажылдаар черни хостуу-биле шилип алыр эргелиг.

(2). Албадал-биле күш-ажыл кылдырар чорук хоруглуг. Чүгле шериг сорулгаларынга шериг албанныгларның күүседип турар ажылын база албанын; судтуң шиткелиниң уламындан кым-бир кижиниң кылырын негеп турар ажылды азы албанны; онза байдал дугайында хоойлунуң уламындан кым-бир кижиниң кылыры негеттинип турар ажылды азы албанны албадал-биле кылдырып турар күш-ажыл кылдыр көрбес.

2.5.3 чүүл. Россия Федерациязы кижи бүрүзүнге күш-ажылдың чөптүг болгаш таарымчалыг байдалдарын тургузуп бээр, бир дөмей үнелиг күш-ажыл дээш кандыг-бир кызып-кыяр чорук чокка болгаш хоойлу-биле доктаадып тургускан бети дээн хемчээлден куду эвес кылдыр чөптүг база бир дең төлелгени алыр; айыыл чок чоруктуң болгаш гигиенаның негелделеринге дүгжүп турар ажылдың байдалын тургузуп турар; чүгле күш-ажылчы стажынга, күш-ажылының түңнелдеринге, арга-шинээзинге база ажыл, мергежилинге үндезилээш, ажылга улам-на бедик чадаже көдүрлүрүнүң бүгүдеге бир дөмей болдунар аргаларын алыр эргени магадылаар.

2.5.4 чүүл. Ажыл үезиниң эң узун үргүлчүлелдиин, неделя бүрүзүнүң бети дээн дыштанылгазын, шөлээниң бети дээн төлеп бээр үргүлчүлелдиин, а ол ышкаш дыштаныр эргени боттандырарының өске-даа социал ужур-дузалыг байдалдарын болгаш хөлезилээр күш-ажылдың социал магадылалдарын федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаар.

2.5.5 чүүл. (1). Күрүнениң өөредилге черлериниң системазынга халас кол өөредилгени кижи бүрүзүнге магадылаар. Кол өөредилге бүгү-нииити болуп турар. Улаштыр өөренирин деткип турар болгаш кижи бүрүзүнүң арга-шинээзинге үндезилээш, ооң янзы-бүрү хевирлери чедип алдынып болур.

(2). Бир эвес тургустунар өөредилге черлериниң тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазы Хоойлунуң негелделеринге дүгжүп турар болза, организациялар болгаш хуу кижилер өөредилге черлерин тургузуп база оларны удуртуп болур эргелиг.

2.5.6 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары билдилиг халас, а ол ышкаш төлелгелиг медицина дузаламчызын алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чурумун хоойлу доктаадыр.

2.5.7 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары назылап кыраанда, аарааш, инвалид болган база азыраачызын оскунган таварылгада материалдыг хандырылга алыр эргелиг. Ол эргени боттандырарының чурумун болгаш негелделерин хоойлу тодаргайлаар.

2.5.8 чүүл. Россия Федерациязы кижи бүрүзүнүң культура амыдыралынга киржир, эртем депшилгезиниң түңнелдерин база оларны практика кырынга херглээрин ажыглаар, уран чүүлге, эртемге болгаш техниктиг чогаадылгага хостуг болур эргезин хүлээп көрүп турар. Эртем болгаш техниктиг чогаадылга, уран чүүл, литература болгаш культура ажыл-чорудулгазының талазы-биле хамаатыларның автор эргелерин база дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын хоойлу-биле камгалаар.

2.6 ЭГЕ. КИЖИНИҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ БОЛГАШ ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ МАГАДЫЛАЛЫ.

2.6.1 чүүл. Бо Конституция-биле болгаш Федерацияның өске-даа хоойлулары-биле баш удур көрдүнген бүгү-ле эргелерни болгаш хосталгаларны Россия Федерациязы суд-биле камгалаарын магадылап турар. Эрге-дужаалдыг кижилерниң, күрүне органнарының болгаш хөй-нииити организацияларының хамаатыларның эргелерин кызып-кыйып турар кандыг-даа шиитпирлерин болгаш хөделиишкиннерин судка хомудап болур.

2.6.2 чүүл. (1). Суд мурнунга бүгү кижилер дең болур.

(2). Хоойлуда көрдүнген үндезилээшкиннерден болгаш судтуң үндүрген шиитпиринден аңгыда, кымны-даа кем-херек үүлгеткенинге буруулуг деп хүлээп көрүп болбас.

(3). Кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырып турар кижи бүрүзүн ооң буруулуун ужурну билир, хамаарышпас болгаш ылаптыг шыны-биле кылыр суд хоойлу ёзугаар бадыткаваан шаанда, буруу чок деп санаар.

(4). Кандыг-бир кем-херек үүлгеткени дээш шииттирген кижи бүрүзү ук шииткелди хоойлуда доктаадып тургускан чурум ёзугаар үстүнде турар судка катап эде көөрүн негээр эргелиг.

(5). Чаңгыс ол-ла эрге хажыдыышкыны дээш кымга-даа ийи катап харыысалга онаавас, ол дээш Россия Федерациязының хоойлузунга дүүштүр мурнунда-ла буруудаттырган, шииттирип каапкан азы агартып каапкан херек үүлгедиишкини дээш ийиги удаа судтаттырбас азы кеземчеге онаашпас ужурлуг.

(6). Хоойлуда айыттынмаан арга-биле чедип алган шынзыдыышкыннарны юридиктиг күш чок деп хүлээп көөр.

2.6.3 чүүл. Туттурган азы хоругдаттырган кижи бүрүзү туттурганының азы хоругдаттырганының эге үезинден тура-ла, болчукчунуң (камгалакчының) дузазын ажыглаар эргелиг.

2.6.4 чүүл. Кым-даа бодунга, ашаанга (кадайынга) болгаш чоок төрелдеринге удур херечи болур хүлээлге чок. Шажын-чүдүлге ниитилелдериниң сүзүглекчи удуртукчулары боттарынга бүзүрелди көргүзүп турар чүдүлгечилеринге удур херечи болур хүлээлге чок.

2.6.5 чүүл. (1). Хамаатының байдалын дорайтадып турар хоойлу дедир күштүг болбас. Оларны кылып турар үеде эрге хажыдыышкыны деп хүлээп көрдүнмейн турган ындыг хөделиишкиннер дээш кым-даа харыысалга хүлээвес. Бир эвес эрге хажыдыышкыннарын болдурган соонда ол дээш харыысалганы чайлаткан азы чингеткен болза, чаа хоойлуну ажыглаар.

(2). Хоойлу-биле доктаадып тургускан чурум ёзугаар парлап үндүрбээн болгаш Россия Федерациязының кайы-даа хамаатызынга билдинмес хоойлу ёзугаар кымны-даа шиидип азы кеземче онаап болбас.

2.6.6 чүүл. Мергежилдиг юридиктиг дузаны ажыглаар эргени Россия Федерациязының хамаатызынга магадылаар. Хамаатыда эргежок чугула акша-хөреңги чок болза, аңаа юридиктиг дузаны күрүнениң күсели-биле халас көргүзер.

2.6.7 чүүл. Күрүне органнарының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилериниң боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип турар үезинде дүрүм чок хөделиишкиннери-биле Россия Федерациязының хамаатызының эт-хөреңгизинге, ал бодунга база сагыш-сеткилинге чедирген когаралын ол күрүнеден эгиттирип алыр эргелиг.

2.6.8 чүүл. (1). Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын боттандыраары дээш, оларны боттандырарының байдалдары дээш контрольду Парламентиниң, кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчизинге онаар.

(2). Парламентиниң кижиниң эргелериниң талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчизин Россия Федерациязының Парламентизи томуйлаар, ол аңаа отчёттуг болгаш парламентиниң дээп болбас эргелиг турар. Ооң бүрүн эргелериниң хемчээлдерин болгаш боттандырарының чурумун хоойлу тодаргайлаар.

2.6.9 чүүл. Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын түр үеде кызыгаарлаарын чүгле бо Конституция-биле болгаш хоойлу-биле доктаадып тургускан чурумну болгаш хемчээлдерни ёзугаар дайын байдалын азы онза байдалды киирген-де кылып болур.

2.7 ЭГЕ. ХАМААТЫЛАРНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ.

2.7.1 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары республиканың Конституциязын, хоойлуларын сагыыр, өске кижилерниң эргелерин, хосталгаларын болгаш төлевин хүндүлээр хүлээлгелиг.

2.7.2 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары бойдусту хумагалаар хүлээлгелиг. Бойдус камгалалының доктаадып тургускан нормаларын хажыдар чорукту хоойлу ёзугаар буруудадыр.

2.7.3 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары хоойлу-биле доктаадып тургускан чурумну база хемчээлдерни ёзугаар күрүне үндүрүүн төлээр хүлээлгелиг.

2.7.4 чүүл. Россия Федерациязының хамаатылары ону даштыкының халдаашкынындан камгалаарынга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг. Россия Федерациязының хамаатыларын шериг албанынга база ол ышкаш аңаа дөмейлешкек хамааты албанга хаара тударының чурумун хоойлу-биле доктаадып тургузар.

2.7.5 чүүл. Хоойлу-биле доктаадып тургускан хемчээлдерге 2.7.1, 2.7.2, 2.7.3 чүүлдерде көрдүнген хүлээлгелер Россия Федерациязының девискээринде туруп турар бүгү-ле кижилерге дөмей хамааржыр.

III кезек.

Хамааты ниитилел

3.1 ЭГЕ. ӨНЧҮ, КҮШ-АЖЫЛ, АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

3.1.1 чүүл. (1). Өнчүлүг болур чайгаар чарлып болбас эрге болза, кижиниң эрге-ажыктарын болгаш хосталгаларын боттандырарының магадылалы болур база өнчүнү арын-нүүрлүг, чогумчалыг ажыглаарын көрүп турар.

(2). Өнчү ээзи бодунга хамааржып турар эт-хөреңгини бодунуң көрүп турары-биле эдилеп, ажыглап база баш билир. Эт-хөреңгини ажыглаар чорук хамаатыларның эргелеринге, хосталгаларынга болгаш төлевинге, ниитилелдиң чаагай чоруунга когарал чедирбес ужурлуг.

3.1.2 чүүл. Өнчүге өске кижи дээп болбас. Ниитилелге эргежок чугула болганының чылдагааны-биле эт-хөреңгини албадал-биле хавырып алырын чүгле хоойлу-биле доктаадып тургускан негелделерни база чурумну сагывышаан, болур-чогууру-биле үндезилээнде болгаш бадыткаанда кылып болур болгаш чогуур үезинде база бүрүну-биле дедир эгиткен турар. (**ВАРИАНТ**: дең хемчээлдиг орулганы алырын хандырып турар баш удур көрдүнген болгаш бүрүн эгидиишкин-биле...»)

3.1.3 чүүл. (1). Эт-хөреңги хамаатыларның болгаш оларның каттыжыышкыннарының хуу өнчүзүнге, а ол ышкаш күрүне өнчүзүнге туруп болур. Бүгү-ле өнчү ээлери юридиктиг дең эргелиг болгаш хоойлунуң бир дөмей камгалалын ажыглаар.

(**ВАРИАНТ**: (2). «Черге (тус-тустуң болгаш бөлүктүң) хуу өнчүнү хоойлуда тодаргайлап айыткан хемчээлдерге болгаш даразында чүүлдерни болдурбас принциптериниң үндезининге болдуруп болур:

1) чер участоктарын чиижеги-биле садыглаарын;

2) тус-түс өнчү ээлериниң холунга черни холун эрттир мөөңнээрин;

3) черниң үнүш-дүжүткүрүнге болгаш долгандыр турар бойдуска катап эгиттинмес когарал чедирер кылдыр черни шак ынчаар араатандыг ёзу-биле болгаш үш удурум ажыглаарын).

3.1.4 чүүл. Хамаатылар болгаш юридиктиг эргелиглер өнчүлүг болур эргени бир дөмей үндезиннерге чедип алыр.

3.1.5 чүүл. Эт-хөреңгиниң болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге Федерацияның азы национал болгаш девискээр тургустунуушкуннарының онза эргезин хоойлу-биле доктаадып тургускан туруп болур.

(Уланчызы 3-кү арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Эгези 2-ги арында).

3.1.6 чүүл. Ажылдакчыларның экономиктиг эрге-ажыктарын камгалаары-биле, күш-ажылын харагалзаары болгаш ооң байдалдарын экижидери-биле профессионал каттыжыышкыннарны (профессионал эвилелдерин) хостуг тургузуп болур. Олар боттарының кежигүннериниң төлээлеп база киржип турар талаларга ыяап-ла албан күштүг болур коллективтиг күш-ажыл керээлерин чарып болур. Профессионал каттыжыышкын бүгү-ле ажылдакчыларны төлээлээр монополчу эргелиг болбас. Профессионал каттыжыышкыннарга хамаарыштыр күрүнениң болгаш ажыл берикчилериниң хүлээлгелерин хоойлу тодаргайлаар.

3.1.7 чүүл. (1). Ажылдакчылар биле ажыл берикчилериниң аразынга тургустунуп кээп болур тус-тус кижилерниң болгаш коллективтерниң күш-ажылчы маргылдааларын шиитпирлээрин хоойлу аайлап-таарыштырар.

(2). Ажыл соксадыр эргени хүлээп көөр (**ВАРИАНТ:** «ооң иштинде политиктиг-даа»). Ол эргеге хамаарышпас чүүлдерни, а ол ышкаш ажыл соксадыышкыны кылырының негелделерин база чурумун хоойлу-биле тодаргайлаар.

3.1.8 чүүл. (1). Ажыл-чорудулга кылырының хостуун хоойлу-биле хүлээп көрүп база магадылап турар.

(2). Хуу кижилерниң болгаш оларның каттыжыышкыннарының, күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш черчерниң бот-башкарылга органнарының бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулга кылыр эргезин хүлээп көөр.

(3). Керээлерни хостуг чарар болгаш оларның-биле холбашкан маргылдааларны судка тодаргайлап көөр эргени күрүне магадылап турар. Керээ чарар кылдыр албадаар чорукту хоруур.

(4). Бүдүрүлге ажыл-херээниң корум-чуруму болгаш хевирлери, бүдүрүлге ээлериниң эвилелдерин тургузары болгаш оларның ажыл-чорудулгазы, күрүне органнарынга болгаш тус чер бот-башкарылгазының органнарынга хамаарыштыр бүдүрүлге ээлериниң хүлээлгелерин хоойлу-биле тодарадыр.

3.1.9 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне хереглекчиниң эрге-ажыктарын камгалаар.

3.1.10 чүүл. (1). Ак сеткилдиг ажыл-херекчи практикага дүүшпес болгаш хостуг чаржалажыышкынны болдурбазынче азы боттуу-биле кызыгаарлаарынче угланган азы үндезин чок черге артыкшылды алырынче угланган бүдүрүлге болгаш коммерция ажыл-чорудулгазын хоойлу ёзугаар истээр.

(2). Хереглекчилерниң азы бүдүрүлге ээлериниң сонуургалдарынга чөрүштүр ак сеткилдиг эвес чаржалажыышкынны, өртектер дугайында сүлчээни болгаш бүдүлдүрүүшкүнну болдуруп турар рекламаны болдурбас.

(3). Чаржалажыышкынны болдурбас, кызыгаарлаар азы узуткап чок болдурар эчис сорулгалыг азы ындыг уржуктарны халдадып болур болгаш рынокка артык күштүг байдалды соора ажыглаарын болдурар монополисчи үүлгедиишкинни хоруур.

3.1.11 чүүл. Россия Федерациязының девискээринге даштыкы организацияларның болгаш хамаатыларның бүдүрүлге тургузар ажыл-чорудулгазын хоойлуда доктааткан негелделер ёзугаар чөпшээрээр.

3.2 ЭГЕ. АШАК-КАДАЙ БОЛУРУ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ

3.2.1 чүүл. Өг-бүле ниитилелдиң ала-чайгаар үүрү боор турар. Ниитилел болгаш күрүне өг-бүлеге, нечаштарга болчуп, камгалаар.

3.2.2 чүүл. Эр болгаш херээжен кижилер оларның сөөк-язызы, кежииниң өңү, националы болгаш шажын-чүдүлгези, социал болгаш өнчү-хөреңгизиниң байдалы хамааанчокка ашак-кадай боор, өг-бүлени тургузарынга дең эргелиг.

3.2.3 чүүл. (1). Ашак-кадай боор деп турар талаларының долу чөпшээрежиишкининиң болгаш оларның дең эргелиниң үезинде, чүгле ынчан өг-бүлени бүрүткеп болур.

(2). Ашак-кадай болуруунуң хевирлерин, өг-бүле керээзин чарарының аргазын болгаш чурумун, ашак-кадай болуруунуң хар-назының болгаш өске-даа негелделерин, ашак-кадайның эргелерин болгаш хүлээлгелерин, өг-бүлениң чарлырының чылдагааннарын болгаш чурумун, а ол ышкаш ооң чарылганының уржуктарын хоойлу доктаадып тодарадыр.

3.2.4 чүүл. (1). Уруглар шуптузу оларның ада-иезиниң ызыгууру болгаш хамаатты байдалы хамааанчокка хоойлу мурнунга дең эрге-лиг.

(2). Бадыланыышпаан өг-бүледен төрүттүнген уруглар бадылаттынган өг-бүлеге төрүттүнген уруглар-биле бир дең эргелерлиг.

3.2.5 чүүл. (1). Ада-иелер ашак-кадай боор турарының болгаш болбайн-даа турганының үезинде төрүттүнген уругларны оларның назы четтеринге чедир азыраар хүлээлгелиг. Ада-иеге боттарының уругларының кижизидилгези дээш кол харысалга онаажып турар.

(2). Өскүс уругларның болгаш ала-ие хайгааралын оскунган уругларның азыралының, өөредилгезиниң болгаш кижизидилгезиниң талазы-биле бүгү сагыш салыышкын ниитизи-биле күрүнеге болгаш ниитилелге онаажыр. Ындыг уругларга хамаарыштыр бүдүрүг ачы-дуза талазы-биле ажыл-чорудулганы күрүне үнелээр болгаш деткиир.

3.2.6 чүүл. Назы четпээн уругларның ада-иелериниң азы оларның дүрүм ёзугаар харагалзаар азыранчыларының, оларны кижизидериниң, а ол ышкаш ниити доктааттынган норма-чижектерге чөрүшкек эвес кол өөредилгезиниң хевирлерин болгаш байдалын боттарының бүзүрелиниң ёзугаар хостуу-биле шилип алырын хүлээп көөр (**ВАРИАНТ:** «...уругларны боттарының бүзүрелиниң ёзугаар кижизидер»).

3.2.7 чүүл. Назы четкен уруглар боттарының ада-иезиниң дугайында сагыш салыр хүлээлгелиг. Ындыг хүлээлгени күүседириниң негелделерин болгаш чурумун хоойлу тодарадыр.

3.3 ЭГЕ. ЭРТЕМ, ӨӨРЕДИЛГЕ, КИЖИЗИДИЛГЕ БОЛГАШ КУЛЬТУРА

3.3.1 чүүл. Культура, эртем болгаш шинчилел ажылы база башкылгаашкын хостуг болур. Угаан-бодал болгаш сагыш-сеткил талазы-биле плюрализмни магадылап сагыыр.

3.3.2 чүүл. Кижизидилге өске кижилерниң төлептиг чоруун, эргелерин болгаш хосталгазын хүндүлеп көөр кылдыр кижини хостуг болгаш мөзү-шынарлыг болурунга хевирлээр сорулгалыг. Кижизидилге бүгү кижилерге ниитилелдиң эртем-билиглиг болгаш культурлуг кежигүннери болур арганы бээр хүлээлгелиг.

3.3.3 чүүл. (1). Кижизидилге ажылын чорудуп турар албан черлери болгаш кижилер ниитилелдиң аңгы-аңгы этниктиг, социалдыг болгаш шажын-чүдүлге бөлүктерниң аразынга, делегейниң бүгү улустарының аразынга шыдамыккай, бот-боттарын билчир болгаш кады ажылдажылганы чорудар байдалдарны бадыткаарынга идиг кылыр хүлээлгелиг.

(2). Кижизидилге бойдус болгаш культура чүүлдерин хевээр арттырып, камгалаарының харысалгазын хамаатыларның медерелинге сиңиирер ужурлуг.

3.3.4 чүүл. Күрүнениң кижизидилгениң өөредилге системазы шажынчы эвес болур.

3.3.5 чүүл. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлери автономнуг болур: ындыг автономияның негелделерин болгаш кызыгаарларын хоойлу доктаадыр.

3.3.6 чүүл. Организациялар болгаш хуу-даа кижилер оларның албан черлериниң тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазы хоойлунуң негелделеринге дүгжүр болза, кижизидилге албан черлерин тургузар болгаш оларны удуртур эргелиг.

3.3.7 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне угаан-бодал, культура болгаш уран чүүл салгалын хевээр арттырар болгаш камгалаар; культура болгаш эртем чогаадылгаларын деткиир; культураның болгаш эртемниң чединмишкиннерин нептередиринге идиг бээр; хамаатыларның культура амыдыралынга киржир, эртем болгаш культура ажыл-чорудулгазының түңнелдерин ажыглаар аргаларын хандырар.

(**ВАРИАНТ:** «Россия Федерациязы национал эртине-байлак боор турар культурлуг үнелиг чүүлдерни камгалап база байлакшыдарын хоойлужудулга болгаш саңхүү талазы-биле бодунга хүлээнип турар. Россия Федерациязының улустарының культуразын хөгжүдеринге идиг берип турар организацияларның болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының негелделерин хоойлу тодарадыр»).

3.3.8 чүүл. (1). Культураның болгаш эртемниң албан черлери организастаттынарынга болгаш ажыл-чорудулгазынга бот-тускайлаң болур эргелиг. Ындыг тускайлаң чорукту хевирлерин, чурумун болгаш кызыгаарларын хоойлу тодарадыр.

(2). Ниитилел болгаш күрүне үндезин эртем шинчилелдерин хөгжүдерин хандырар.

3.3.9 чүүл. Ниитилел болгаш күрүне, эртем, культура, кижизидилге болгаш өөредилге талазы-биле улустар аразының харылзааларын калбартырынга болгаш хөгжүдеринге идиг бээр.

3.4 ЭГЕ. МАССАЛЫГ ИНФОРМАЦИЯ ЧЕПСЕКТЕРИ

3.4.1 чүүл. (1). Массалыг информация чепсектери хостуг болур. Цензураны болдурбас.

(2). Олар Конституцияның болгаш хоойлунуң нормаларын үрээп таварылгада массалыг информация чепсектери харысалгага онаажып апаар.

3.4.2 чүүл. Күрүнениң болгаш күрүнениң эвес-даа массалыг информацияның чепсектерниң турарын хүлээп көөр болгаш бир дөмей магадылаар. Оларны доктаадып тургузарының чурумун болгаш эрге-хоойлу статузун хоойлу тодарадыр.

3.4.3 чүүл. Политиктиг партиялар болгаш хамаатыларның өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары күрүнениң радио болгаш телевидениезин хоойлунуң доктааткан хемчээлиниң болгаш чурумун ёзугаар дең үндезин биле ажыглаар эргелиг.

3.4.4 чүүл. Күрүнениң, хөй-ниити каттыжыышкыннарының, политиктиг партияларның, чамдык өске-даа бөлүктерниң болгаш тус-тус кижилерниң массалыг информация чепсектерин монополизастаарын болдурбас.

3.5 ЭГЕ. ШАЖЫН БОЛГАШ ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫ

3.5.1 чүүл. Шажынны болгаш шажын-чүдүлге каттыжыышкыннарын күрүнеден аңгылаан.

3.5.2 чүүл. Янзы-бүрү чүдүлгениң сүзүглекчилери болгаш оларның каттыжыышкыннары хоойлу мурнунга дең байдалдыг. Оларның күрүне-биле харылзааларының чурумун хоойлу тодарадыр. Күрүне кандыг-бир шажын-чүдүлгени азы атеизмни өскелерден дээре деп санап болбас.

3.5.3 чүүл. Хоойлунуң доктааткан чурумун ёзугаар даңзылаткан шажын-чүдүлге каттыжыышкыннары юридиктиг эргелиг боор болур. Олар боттарының иштики херектерин боттары тускай башкарар, оларга хамаарышкан түдүглерни, өске-даа эт-хөреңгини болгаш фондуларны ажыглаар.

3.6 ЭГЕ. ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАР БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ХӨЙ-НИИТИ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫ

3.6.1 чүүл. Политиктиг партияларны болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарын хамаатылар боттарының эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу ёзугаар сонуургалдарын кады боттандырып чорудары-биле тургузар. Ындыг каттыжыышкыннарны тургузарынга тускай чөпшээрел негеттинмес.

3.6.2 чүүл. Хөй-ниити каттыжыышкыннарын юридиктиг эргелиг кылдыр даңзылаарының чурумун хоойлу тодарадыр. Партияларны болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарын даңзылаарындан ойталаарын, тарадырын азы оларның ажыл-чорудулгазын соксадырын чүгле суд шиитпиринге үндезилээш кылыр.

3.6.3 чүүл. (1). Партиялар болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары, экитура ёзузу-биле кежигүн болурунга болгаш бот-башкарылгага үндезилээш, ажылдаар.

(2). Партиялар болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннары боттарының ажыл-чорудулгазын шаптыктаашкын чок чорудар. Оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаарын чүгле суд чери хоойлуга үндезилээш, айтыр.

3.6.4 чүүл. Эргежок чугула апарган таварылгаларда демократтыг ёзу-биле организастаттынган палаталарны, эвилелдерни, коллегияларны болгаш өске-даа корпорацияларны хоойлу-биле доктааткан хемчээлдерге ыяап-ла кежигүннүг кылдыр онза чурум-биле тургузуп болур. Ол корпорациялар оларга тускай дааскан күрүне эргелерин боттандырар; оларның хоойлуда айыткан кежигүннери тускай саңхүү болгаш өске-даа хүлээлгелерни күүседир.

3.6.5 чүүл. (1). Политиктиг партиялар ниитилелдиң политиктиг тура-соруун хевирлээринге болгаш илередиринге идиг бээр, соңгулдаларга киржир болгаш чүгле демократтыг болгаш эрге-хоойлу аргалары-биле күрүне политиказынга салдарын чедирер.

(2). Партияның ажыл-чорудулгазының Конституцияга удур байдалын Конституция суду тодарадыр.

3.6.6 чүүл. Партиялар боттарының акша-хөреңгизиниң үнер дөстериниң дугайында отчёдун хөй-ниитиге бээр хүлээлгелиг. Политиктиг партияларны тургузарының негелде байдалдарын, оларны акшаландырарының болгаш отчёттуг болуруунуң дүрүмнерин, а ол ышкаш оларның ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаарының, соксадырының болгаш хоруурунуң чурумун хоойлу тодарадыр.

3.6.7 чүүл. Күрүне органнарының, политиктиг партияларның болгаш өске-даа хөй-ниити каттыжыышкыннарының чаңгыс партиялыг, политиктиг системаны тургузарынче угланган шиитпирлери болгаш хөделиишкиннери Конституцияга удур болур.

IV кезек.

Федералдыг тургузуг

4.1 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫ БОЛГАШ ДЕВИСКЭЭРИ

4.1.1 чүүл. Россия Федерациязы национал болгаш девискээр аайы-биле деп эргелиг республикаларның конституция-эрге-хоойлу статустуг национал болгаш девискээр күрүне тургузугларындан, а ол ышкаш федералдыг девискээрлерден тургустунган.

4.1.2 чүүл. Россия Федерациязында кирип турар республикалар болгаш федералдыг девискээрлер боттарының адын боттары тускайлаң шилип алыр. Республикалар боттарының найысылалдарын, а федералдыг девискээрлер — боттарының административтиг төптерин тодарадыр.

4.1.3 чүүл. Россия Федерациязының девискээри чаңгыс аай, бүдүн болгаш республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң черлеринден тургустунган. Россия Федерациязының кызыгаарларын өскертиринге бүгү-россия референдумун чорудкан Федерацияның чөпшээрели негеттинер.

Россия Федерациязының кызыгаарларының эртер шугумун тодарадырының дугайында чурттар аразының керээлерин ниити чурум ёзугаар күштүг болдурар.

4.1.4 чүүл. Бо Конституцияның чүүлдүг деп хүлээп көрген кандыг-даа күрүне ол күрүне-биле Россия Федерациязының аразында керээни ёзугаар Россия Федерациязының составынга хүлээп алдынган туруп болур.

4.1.5 чүүл. (1). Россия Федерациязының составында кирип турар республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарларын бо Конституцияда болгаш федералдыг хоойлуда доктааткан чурум ёзугаар өскертип болур.

(2). Республикаларның аразында кызыгаарларны оларның чурттакчыларының чөпшээрели чокка өскертинген туруп болбас. Республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң аразында кызыгаарларны Россия Федерациязы-биле чогуур республиканың аразынга керээни ёзугаар өскерткен туруп болур. Керээни аңаа хамааржып турар черниң өскерлип турары девискээрлерге эрттирген референдумнарның түңнелдерин барымдаалап чарар.

(3). Республикаларның азы федералдыг девискээрлерниң кезээниң азы элээн каш республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарлашкан кезектериниң чурттакчылары, а ол ышкаш бот-башкарылыр эргезин ажыглап турар бөлүк чурттап турар улустар бо Конституцияның болгаш федералдыг хоойлунуң доктааткан чурумун ёзугаар чаа республиканы азы федералдыг девискээрни тургузуп болур.

(4). Федералдыг хоойлунуң доктааткан соңгукчулар санының азы тус черниң төлээлекчи органының инициативазын ёзугаар Федерация Парламентизи сонуургалдыг республикаларның парламентилери-биле сүмелешкениниң соонда чогуур девискээрге референдумну чарлаар. Соңгукчуларының хөй кезииниң инициативаны деткээнин илереткен бүдүн девискээрге чаа республиканы азы федералдыг девискээрни федералдыг хоойлу ёзугаар тургузар.

(5). Республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң кызыгаарларын өскертириниң чурумун федералдыг хоойлу-биле шиитпирлээр.

4.1.6 чүүл. (1). Бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязында айыткан хүлээлгелерни боду күүседир аргалыг болгаш федералдыг органнарны база албан черлерин хандырарынга киржип шыдаар болза, федералдыг девискээр республика статузун хүлээп болур.

(2). Федералдыг девискээрниң төлээлеттирген органы ооң доктаамал чурттакчыларының аразынга референдумну чорудар. Бир эвес оларның чартыындан хөй кезии республика статузун хүлээп алыры дээш бадылаар болза, федералдыг девискээрниң төлээлеткен органы Федералдыг Парламентиге чогуур саналды кирер болгаш ол Россия Федерациязының Конституциязын өскертирин көрген чурум ёзугаар шиитпирни хүлээп алыр.

Федералдыг девискээрни республика кылдыр чарлаарындан Федералдыг Парламентиниң ойталааны таварылгада бо айтырыг талазы-биле дараазында инициативаны Федералдыг Парламентиниң шиитпирни хүлээп алганының соонда беш чылдан эрте эвес үе эрткенде чөпшээрээр.

(3). Федералдыг девискээрниң республика статузун алырының дугайында федералдыг хоойлу чаа Конституцияны хүлээп алырының болгаш чаа республиканың күрүне органнарын тургузарының, а ол ышкаш ооң төлээлекчилериниң федералдыг органнарга кирериниң чурумун көрүп турар.

(4). Референдумну эрттиргениниң соонда Россия Федерациязы-биле керээни чарган, республика федералдыг девискээр кылдыр эле тургустунуп болур.

4.2 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ БОЛГАШ ФЕДЕРАЛДЫГ ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИҢ ХАРЫЫЛААР АЙТЫРЫГЛАРЫ

4.2.1 чүүл. Россия Федерациязынга күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин бо Конституция ёзугаар Федерацияның болгаш республикаларның аразынга хуваар.

4.2.2 чүүл. Россия Федерациязының онза эргезинге хамааржыр чүүлдер болза:

1). Россия Федерациязының хамаатызы болуруун эрге-хоойлу ёзугаар шиитпирлээри;

2). Ниити-россия рыногунуң чаңгыс аай чоруун хандырары; өнчүнүң, ажыл-агый чорудулгазының үндезиннериниң харылзааларын; черни, чер иштиниң байлактарын, бойдустуң энергия курлавырларын, агаар болгаш суг делгемнерин эргелээриниң корум-чурумун хоойлу ёзугаар шиитпирлээри; валюта операцияларын болгаш акша эргилдезин таарыштырары, акша эмиссиязы;

3). Федералдыг бюджет, федералдыг үндүрүглер, федералдыг курлавыр системазы;

4). даштыкы политика болгаш күрүнелер аразынга харылзаалар;

5). каайлы албаны; кызыгаарларның корум-чуруму болгаш девискээр сугларының корум-чуруму; кызыгаарлажып турар экономиктиг зона болгаш курган чер шельфи;

6). кеземче, хамааты, күш-ажыл, ажыл-агый болгаш суд чорудуунуң хоойлужудулгаларының үндезиннери; федералдыг хоойлуда көрдүнген кем-херек үүлгедиишкинни кылган дээш шииттирген кижилерни келдередири болгаш өршээри; Россия Федерациязының күрүнениң иштики харылзааларынга маргыжар эрге;

7). камгалал болгаш Чепсектиг Күштер, айыыл чок чорук албаны, федералдыг милиция;

8). боо-чепсекти, ок-чемзектерни, хоранныг бүдүмелдерни болгаш наркотиктерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

9). федералдыг энергия системазы, ядролуг энергетика; атомнуг материалдар; федералдыг транспорт, аргыжар оруктар болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

10). стандарттар, эталоннар болгаш үе-шакты санаары; албанның статистиг учёду;

11). Россия Федерациязының Конституциязының федералдыг күрүне органнарының эргезинге хамаарыштырганы өске-даа айтырыглар.

4.2.3 чүүл. Россия Федерациязының болгаш республикаларның кады эргелээр ажылдарынга хамааржыр чүүлдер болза:

1). кижиниң болгаш хамаатының эргелерин хандырары, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну хандырары, кем-херек үүлгедиишкинни-биле демисел;

2) кеземче, хамааты, күш-ажыл, административтиг ажыл-агый болгаш профессия хоойлужудулгазы; автор, патент, ном парлаар эргени камгалаары; үлетпүр болгаш угаан-бодал өнчүзүн эрге-хоойлу-биле камгалаары;

3) ниити федералдыг ужур-дузалыг курлавырлар;

4) эртем болгаш культура; кол эртем-билигге негелделер;

5) кадык камгалалы болгаш күрүнениң социал хандырылгазы;

6) долгандыр турар бойдусту болгаш төөгүнүң база культураның тураскаалдарын, национал парктарны камгалаары;

7) Федерацияның онза эргезинге хамаарыштырганындан аңгыда, чурттар аразынга харылзаалар;

8) кошкак хөгжээн районнарның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге идиг кылыры;

9) миграция айтырыглары;

10) карантин болгаш чайгаар болур айыыл-халаптар-биле демисел;

11) республикаларның хамаатылары болуру; даштыкы болгаш кайы-даа чурттуң хамаатызы болбайн турар кижилерниң чурттап турарының болгаш доктаамал чурттаарының корум-чуруму;

12) күрүне албаны;

13) күрүне дылдары;

Республикаларның кады эргелеп чорудар ажылдарының талазы-биле федералдыг хоойлуларга чөрүшпес нормативтиг актыларны парлап база боттарының аразынга керээлерни чарып болур.

4.2.4 чүүл. Россия Федерациязы, республикалар болгаш федералдыг девискээрлер эвээш санныг улустарга оларның шаг-шаандан бээр чурттап турган черлерин камгалаарын хандырар, оларның национал, экономика, культура болгаш дыл талазы-биле катап тургустунарының таарымчалыг байдалдарын тургузар.

4.2.5 чүүл. (1) Россия Федерациязының бүрүн эргелериниң аайы-биле хоойлуларны болгаш өске-даа нормативтиг актыларны чүгле федералдыг күрүне органнары азы бүгү-россия референдумнуң аргазы-биле хүлээп алыр.

(2). Россия Федерациязының хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг актыларын республикаларның күрүне органнары күүседир.

4.2.6 чүүл. (1). Россия Федерациязының составында кирип турар республикалар конституцияларны хүлээп алыр, хоойлуларны үндүрер болгаш боттарының күрүне органнарының системаларын тургузар. Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары Россия Федерациязының Конституциязынга чөрүшкек эвес болур ужурлуг.

(2). Федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Конституциязын болгаш Федералдыг девискээрлер дугайында хоойлуларны удуртулга болдурар.

4.2.7 чүүл. (1). Республика бодунуң иштики херектерин башкарып чорударда тускайлаң болур. Россия Федерациязының Конституциязын ёзугаар федерацияның эргезинге хамаарыштырган күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелери шупту-ла республиканың эргезинге кирип турар. Республика федералдыг бүрүн эргелерни боттандырып чорударынга Россия Федерациязының Конституциязында доктааткан хемчээлдер болгаш хевирлер ёзугаар киржир.

(2). Республика бодунуң эргезиниң хемчээли-биле өске күрүнелер болгаш делегей организациялары-биле харылзааже кирип болур. Ындыг харылзаалар Россия Федерациязының, ооң тургустунган республикаларының болгаш федералдыг девискээрлериниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга каража чедирбес болур ужурлуг.

(3). Россия Федерациязы республикаларның онза эргелериниң кавызынга хоойлуларны болгаш өске-даа актыларны үндүрер эргези чок.

4.2.8 чүүл. Республика Россия Федерациязы-биле дугурушкаш, бодунуң харыылаар айтырыгларындан чамдык бүрүн эргелерин федералдыг эргеже доктаамал азы түр үе иштинде-даа дамчыдып берип болур. Бүрүн эргелерни дамчыдары эргежок чугула апарган таварылгаларда чогуур материалдыг хандырылгалыг болур.

4.2.9 чүүл. (1) Федералдыг девискээрлер Россия Федерациязынга дорт чагыртыр. Россия Федерациязы федералдыг девискээрлерниң хөгжүлдезиниң дугайында сагыш салыр.

(2). Федералдыг девискээрлер хоойлу хемчээли-биле бот-башкартынар эргелиг.

4.2.10 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Парламентизинге хоойлужудулга инициативазын кирер эргелиг.

4.2.11 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле Россия Федерациязының ооң тургустунганы республикаларның болгаш федералдыг девискээрлерниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарынга каража болдурбас дугуржулгаларны боттарының аразынга чарып болур.

4.2.12 чүүл. Республиканың азы федералдыг девискээрниң эрге-чагырга органнарының берген юридиктиг документилери Россия Федерациязының бүгү девискээринге хүлээп көрдүнер.

4.2.13 чүүл. Бо Конституцияның чүүлдери Федерацияның субъектилериниң аразынга күрүнениң иштики харылзааларын хөгжүдеринге үндезин боор турар.

4.3 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ БОЛГАШ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ХАМААТЫЗЫ БОЛУРУ

4.3.1 чүүл. Россия Федерациязынга федералдыг хамааты эргени доктаадыр.

4.3.2 чүүл. Республика бүрүзү-ле бодунуң хамааты эргезин доктаадып болур. Республикаларның бүгү хамаатылары Россия Федерациязының хамаатылары болур.

4.3.3 чүүл. Республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының хамааты болур байдалга хамаарышкан эргелерни болгаш хосталганы кызыгаарлап шыдавас.

4.4 ЭГЕ. ДЫЛДАР

4.4.1 чүүл. Россия Федерациязынга ниити күрүне дылы орус дыл болур; ону бүгү-ле күрүне албан черлеринге ажыглаар.

4.4.2 чүүл. Республика болгаш федералдыг девискээр бүрүзү ниити-күрүне дылы-биле чергелештир албан черлеринге ажыглаар ужурлуг боттарының күрүне дылдарын боттары доктаадыр.

4.4.3 чүүл. Эргежок чугула таварылгаларда күрүне органнарынга болгаш албан черлеринге хамааты бүрүзүнге күрүне дылдарының бирээзинге азы ниити-күрүне-даа дылынга очулганы хандырган турар ужурлуг.

4.5 ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ БОЛГАШ ФЕДЕРАЛДЫГ ДЕВИСКЭЭРЛЕРНИҢ БОТ-БОТТАРЫНЫҢ АРАЗЫНГА ХАРЫЫСАЛГАЗЫ

4.5.1. чүүл. Бир эвес республикалар болгаш федералдыг девискээрлер Россия Федерациязының Конституциязын азы федералдыг хоойлуларны үрээр болгаш ооң-биле бүгү Федерацияның чогумчалыг амыдырал байдалынга шаптыктаашкынны тургузар болза, Россия Федерациязының Парламентизи Конституция судунуң шиитпириниң соонда кылып болур чүүлдери болза:

1) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны үрээниниң түңнелинде чедирген каражаларын төлээрин республикага азы федералдыг девискээрге дагзып хүлээдир;

2) эргежок чугула апарган таварылгаларда бо Конституцияның 5.11 эгезинде көрдүнген хемчеглерни алыр.

4.5.2 чүүл. Россия Федерациязының органнарының республикага азы федералдыг девискээрге эрге чогуу-биле таарыштырганы каражазын Россия Федерациязы Конституция судунуң шиитпири ёзугаар Федерацияның бюджединден дедир эгидип бээр ужурлуг.

V кезек.

Күрүне эрге-чагыргазының системазы

5.1 ЭГЕ. КҮРҮНЕНИҢ ЭЧИС БОЛГАШ БӨГҮНГҮ СОРУЛГАЛАРЫ

5.1.1 чүүл. Күрүне болза ниитилелдиң албан ужурунда төлээлекчизи болбушаан, бодунуң органнарын болгаш институттарын дамчыштыр ооң тура-соруун илередир. Күрүне, ооң органнары, институттары болгаш албан-дужаалдыг кижилери хамаатының болгаш ниитилелдиң мурнунга харысалгалыг.

5.1.2 чүүл. Күрүнениң хүлээлгези болза:

— Россия Федерациязының суверенитедин, хамаарышпас чоруун болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн болур чоруун камгалаар;

— кижиниң болгаш хамаатының эргелерин камгалаар болгаш магадылаар;

— демократтыг конституциялыг тургузугну, хоойлу-дүрүмнү болгаш эрге-чурумну камгалаар;

— хамаатыларның хостуг ажыл-агый инициативазын хөгжүдеринче болгаш дээштиг социал камгалалынче угланган политиканы ажылдап кылыр болгаш боттандырып чорудар.

А ВАРИАНТ

(чижеглеп алырга: «Президент — «күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы»).

5.2.А ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТИЗИ (ДЭЭДИ СОВЕДИ)

5.2.1А чүүл. (1). Россия Федерациязының Парламентизи (Дээди Соведи) ооң хоойлужудулга эрге-чагыргазының кара чаңгыс органы болур.

(2). Парламент ийи палатадан тургустунар: Улус төлээлекчилериниң Соведи болгаш Федералдыг Совет.

(3). Ийи палата хары угда 4 чыл хуусаага соңгуттурар. Палаталарның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксаткан туруп болбас.

5.2.2А чүүл. (1). Улус төлээлекчилериниң Соведин Россия Федерациязының хамаатылары бүгү-ниитиниң соңгулда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Палатаның сан-составын болгаш төлээлээшкин нормаларын хоойлу тодарадып доктаадыр.

(2). Федералдыг Советти республика бүрүзүнден ооң хамаатыларының дең төлээлээшкининге үндезилээш соңгуур; Федералдыг девискээрлерден төлээлээшкинниң хоойлу доктаадыр.

(3). Судтуң харысалгазы утаап билир аргазы чок деп көргени хамаатылар болгаш судтуң хосталгазын казыыр шииткели күштүг боор эгелээн хамааржыр кижилер соңгуткан туруп болбас болгаш соңгулдаларга киришпес.

(4). Парламентиге соңгулдалар 4 чыл иштинде бир катап, марттың ийиги воскресеньезинде эртер.

(5). Парламентиниң палаталарынга соңгулдаларның чурумун федералдыг хоойлу доктаадыр.

5.2.3А чүүл. Россия Федерациязының Парламентизи:

1) федерацияга шиитпирлээри-биле көрген айтырыглар талазы-биле хоойлуларны хүлээп алыр;

2) Федералдыг күрүне бюджедин чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр; федералдыг үндүрүглерни онаар болгаш ыяап-ла кылыр төлевирлерни тургузар; стратегтиг программаларны хүлээп алыр; федералдыг чээшкиннер болгаш федералдыг экономиктиг болгаш өске-даа дузаламчылар дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр;

(3) иштики болгаш даштыкы политиканың кол угланыышкыннарын тодарадыр болгаш стратегтиг программаларны хүлээп алыр;

4) кижи эргелериниң талазы-биле Парламентиниң төлээлеткен кижизин соңгуур болгаш дедир кыйгыртыр;

5) Президентиниң кирип келгени ёзугаар Конституция судунуң Даргазын болгаш кежигүннерин, Дээди судтуң даргазын болгаш кежигүннерин томуйлаар;

6) федералдыг хоойлуда көрдүнгени ёзугаар министрлерни, элчиннерни болгаш күрүнениң өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни Президентиниң томуйлаанынга чөпшээрежилгени бээр;

7) чамдык таварылгаларда Конституцияда көрдүнген чурум ёзугаар Президент, Оралакчы президент албан-дужаалдан, Конституция судунуң Даргазы болгаш шииткекчизи, Дээди судтуң даргазы болгаш шииткекчизи албан-дужаалдан болгаш федералдыг хоойлуда көрдүнгени ёзугаар күрүнениң дээди албан-дужаалдарындан кижилерни хостаар;

8) делегей керээлерин чарлаар болгаш күш чок болдурганын дыңнадыр;

9) ниити азы кезек мобилизацияны чарлаар; онза байдалды чарлаар азы Президентиниң ол талазы-биле Чарлыын бадылаар; Россия Федерациязынче чепсектиг халдаашкын кылган таварылгада азы бот-бодунга дузалажыр керээ ёзугаар кылган дугуржулгазын күүседир апарган таварылгада дайын байдалын чарлаар; онза байдал үезинде шериг кезектерин ажыглаар, а ол ышкаш делегей талазы-биле хүлээлгелерин күүседир үеле шериг кезектерин ажыглаар;

10) шериг аттарын, дипломаттыг болгаш өске-даа тускай аттарны тургузар; күрүнениң шаңналдарын болгаш хүндүлүг аттарын тургузар;

11) өршээл-келдерел дугайында федералдыг актыларны үндүрер;

12) референдум эрттирер дугайында шиитпирни Президент-биле дугурушкаш, хүлээп алыр;

13) конституция ёзугаар аңаа берген эргелерин барымдаалап, өске-даа шиитпирлерни хүлээп алыр.

5.2.4А чүүл. Парламентиниң палата бүрүзү бодунуң Даргазын болгаш ооң оралакчызын соңгуур...

5.2.5А чүүл. (1) палаталары доктаамал болгаш түр комитеттерниң, комиссияларның составындан тургузар.

(2) комитеттер болгаш комиссиялар Парламентиниң хоойлужудулга болгаш өске-даа актыларының төлевилелдерин белеткээр, Парламентиниң үндүрген хоойлуларын болгаш өске-даа актыларын канчаар күүседип турарын контрольдаар; Парламентиниң бүрүн эргелерин канчаар боттандырып турарынга дузалаар болгаш ол дугайын Парламентиге чугаалажып көөрүн организастаар.

5.2.6А чүүл. (1). Парламент доктаамал ажылдаар орган болур.

(2). Парламентиниң палаталары боттарының бирги хуралдарынга дүрүм ёзугаар соңгулдалар эрткен соонда 30 хонук эрткенде эртенгиниң 10 шакта чыглыр.

(3). Палаталарның боттарының төлээлекчилерин соңгуп алырынга чедир оларның хуралдарын палаталарның улуг назылыг депутаттары башкарып эрттирер.

5.2.7А чүүл. (1). Хоойлужудулга чогаадып тургузары саналдаар эрге Палатаның депутаттарынга, Президентиге, Конституция судунга, Дээди судка, республикаларның парламентилеринге болгаш кижи эргелериниң талазы-биле Парламент төлээлекчизинге хамааржыр.

5.2.8А чүүл. (1). Хоойлу төлевилелдерин палаталар аңгы хуралдарынга чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр. Хоойлулар хүлээп алыры-биле холбашпаан айтырыгларны палаталарның каттышкан хуралдарынга чугаалажып болур. Дайын болгаш тайбың чарлаарының, онза байдалды тургузарының айтырыгларын шиитпирлээри-биле каттышкан хуралды чыылдырар. Каттышкан хуралдарны палаталарның даргалары ээлчежип чорудар.

(2). Палаталар аразынга маргылдаалар тургустунуп кээр болза, олар дең эртеге чөпшээрежилге комиссиязын тургузар. Ооң кирип келген саналын чугаалажып көөр, аңаа дугуржулга чедип алдынмас болза, хоойлу төлевилели хүлээп алдынмаан деп санаар. Федерацияның күрүне бюджединиң талазы-биле палаталар аразынга маргылдаалар тургустунуп кээр болза, ол айтырыгны палаталарның каттышкан хуралынга депутаттарның бадылаашкынының хөй кезиин барымдаалап шиитпирлээр.

5.2.9А чүүл. Палаталарның хүлээп алган хоойлуларынга Президент ат салыр болгаш ону чарлап дыңнадыр. Президент 15 хонук дургузунда хоойлуга хамаарыштыр киирген санал-эдилгелерин кылгаш, ук хоойлуну катап чугаалажып көөрү-биле, Парламентиге дедир эгидип болур. Хоойлуну катап чугаалашкаш, палата бүрүзүнүң депутаттарының үштүң ийи кезии бадылаан болза Президент аңаа ат салгаш, 3 хонук иштинде чарлап дыңнадыр хүлээлгелиг.

5.2.10А чүүл. Палаталарның ээлчег чок хуралдарын хамаарышкан Палатаның депутаттарының бештиң бир кезииниң негээниң, ооң Даргазының шиитпири, Президентиниң саналы ёзугаар чыылдырар.

(Уланчызы 4.кү арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уламчызы. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

5.2.11А чүүл. Парламентиниң, ооң палаталарының ажылдаар чурумун Парламентиниң регламентизи, ооң палаталарының регламентилери-биле тодарадыр.

5.2.12А чүүл. (1). Парламентиниң депутады ооң палаталарының чүгле бирээзиниң кежигүнү болур.

(2). Парламентиниң депутады доктааткан төлевирни болгаш кылган чарыгдалдарының өөтек-шүүделин эгидип алыр. Ол оон өске доктаамал шалыңны ап, Парламентиден өске албан-дужаалды ээлеп база өске кандыг-даа төлээлекчи органның депутады боор болбас.

5.2.13А чүүл. (1). Парламентиниң депутаттары чоннуң бүрүн эргелиг төлээлекчилери болур болгаш боттарының ажыл-чорудулгазынга оон эге-ажыктарын удуртулга болдурар.

(2). Бүгү күрүне болгаш хөй-нийти органнары, албан-дужаалдыг кижилер Парламент депутаттарының боттарының эргелерин болгаш хүлээлгелерин моондак чок болгаш ажыктыг боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр хүлээлгелиг.

(3). Депутат бодунуң мандадын боттандырарынга херектиг информацияны кандыг-даа албан-дужаалдыг кижиден негеп алыр эргелиг.

5.2.14А чүүл. (1). Депутат Парламентиге болгаш депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып тургаш, оон өске черлерге чугаалаан чугаазы дээш харысалга хүлээвес.

(2). Депутат аңаа дээп болбас эргени ажыглаар: ол палатаның чөпшээрели чокка хоругдаттырып, кеземче херээнге онаажып база суд чурумубиле алыр административтиг харысалгага кииртирип болбас.

5.2.15А чүүл. Парламент депутадының эрге-хоойлу байдалы — оон эргези, хүлээлгелери болгаш оларның магадылалдары Федерация хоойлузу-биле тодараттынып таарыштырттынар.

5.3А ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

5.3.1А чүүл. Россия Федерациязынга күүсекчи эрге-чагырганы Президент баштаар.

5.3.2А чүүл. (1). Президентини Россия Федерациязының хамаатылары 4 чыл хуусаада бүгү-нийти болгаш дорт соңгулдаларга чажыт бадылаашкын-биле соңгуур. Президент соңгулдаларын Парламент соңгулдалары-биле бир деңге чорудар.

(2). Президентиге 35 хар четкен болгаш соңгуур эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы соңгудуп болур. Кым-даа Президентиниң албан-дужаалынга ийи хуусаадан хөй үеде соңгудуп болбас. Кым-даа, бир эвес ол кижи Президентини ийи чылдан ажыг үеде солуп келген болза, ол албан-дужаалга соңгудуп болбас.

5.3.3А чүүл. (1). Бир эвес соңгукчулар даңзызында киргеннерниң чартыктан эвээш эвес кезии бадылаашкынга киришкен болза, Президент соңгулдалары болган деп санаар.

(2). Соңгулдага киришкен соңгукчуларның бадылаашкынының чартыктан хөй кезиин алган кандидатты Президентиге соңгуткан деп санаар.

(3). Бир эвес бирги соңгулдаларга кандидаттарның кайызы-даа чогуур бадылаашкынны албаан болза, ийи соңгулдаларга Президентиниң албан-дужаалы дээш эң хөй санныг бадылаашкынны алган болгаш боттарының кандидатураларын ужулбаан ийи кандидат бадылаашкынга кирер. Ийиги соңгулдаларга оларның кайызы бадылаашкынның хөй кезиин алган болдур, ол кижини соңгуттурган деп санаар.

5.3.4А чүүл. Президентиниң албан-дужаалынга кирерде Конституцияга бердингениниң дугайында даңгыракты Россия Федерациязының Парламентизинге бээр.

5.3.5А чүүл. Президент кандыг-бир өске албан-дужаалды ээлеп, а ол ышкаш кайы-бир төлээлекчи органның депутады боор болбас.

5.3.6А чүүл. Президент:

1) иштики болгаш делегей херектеринге Россия Федерациязын төлээлээр;

2) Россия Федерациязының чазаан баштаар, Конституцияга дүүштүр Федерацияның күүсекчи эрге-чагыргазының аппарадын четчелеп тургузар болгаш ону удуртур;

3) Конституция судунуң Даргазының болгаш кежигүннериниң, Дээди судтуң даргазының болгаш кежигүннериниң, өске-даа федералдыг судтарның даргаларының болгаш кежигүннериниң, Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң кандидатураларын Парламентиге киирип кээр;

4) Федерацияның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр база Парламент-биле дугурушканын ёзугаар министрлерни, дипломаттыг төлээлекчилерни, өске-даа дээди албан-дужаалдарга кижилерни томуйлаар;

5) министрлерни болгаш бодунуң томуйлааны өске-даа албан-дужаалдарлыг кижилерни албан-дужаалындан хостаар;

6) даштыкы политиканы боттандырарын удуртур, чугаалажыышкыннарны кылыр болгаш Парламентиниң чөпшээрели-биле Россия Федерациязының делегей керээлерин чарар. Хоойлуга болгаш чарлап дыңнаткан керээге дүүштүр Президент чарлаары негеттинмес делегей дугуржулгаларын кылып болур;

7) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди командылакчызы болур; Парламентиниң чөпшээрели-биле Чепсектиг Күштерниң дээди командылалының албан-дужаалдарынга кижилерни томуйлаар болгаш хостаар; дээди шериг аттарын тыпсыр;

8) херек апарган тавырылгада Россия Федерациязынга азы ооң чамдык девискээрлеринге онза байдалды чарлаар, ол дугайында шиитпирни 3 хонук хуусаада Парламентиге бадыладыр;

9) Россия Федерациязынче халдаашкын болу берги дег тавырылгаларда кезек азы бүгү-нийти мобилизацияны чорудар. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштерин бедик дайынчы байдалдарга тургузар болгаш өске-даа чугула хөделиишкиннерни кылыр дугайында айтыышкыннарны бээр болгаш ол чүүлдерни 3 хонук хуусаада Парламентиге бадыладыр;

10) Россия Федерациязынче халдаашкын болган тавырылгада шериг хөделиишкиннерин эгелээр дугайында айтыышкынны бээр, ону үш хонук хуусаада Парламентиге чүүлдүг деп санадыр;

11) бюджет төлевилелин Парламентиге чугаалажып көөрү база бадыладыры-биле киирип кээр;

12) Парламентиниң, ооң комитеттериниң болгаш комиссияларының хуралдарынга киржир; Парламент-биле чөпшээрешкенин ёзугаар референдум чорудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр; Парламентиге болгаш чонга кыйгырыгларны кылыр;

13) Россия Федерациязының девискээринге бүгү херектер талазы-биле өршээл-келдерел көргүзер эргени боттандырар;

14) Россия Федерациязының орденнери болгаш өске-даа шаңналдары-биле шаңнаар, хүндүлүг аттарны тыпсыр;

15) Россия Федерациязының хамаатызы болур болгаш болбазының дугайында айтырыгларны хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

16) Россия Федерациязының Конституциязының болгаш Федерация хоойлузунуң аңаа онааган өске-даа эрге-хүлээлгелерни боттандырар.

5.3.7А чүүл. Бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседирде Президент хоойлу хевирлиг болур чарлыктарны болгаш айтыышкыннарны үндүрер.

5.3.8А чүүл. Кем-херек үүлгеткен тавырылгада Президентини албан-дужаалындан хостап болур. Ындыг буруудадыышкын-биле Президентини халаар дугайында херек оттурар дугайында шиитпирни Парламентиниң кайы-даа палатазы бадылаашкынның үштүң ийи кезии-биле хүлээп алыр (Вариант: «ол факт-биле»). Ындыг тавырылгада херекти Конституция судунче дамчыдып бээр, ол суд кежигүннериниң бадылаашкынының үштүң ийи кезиин барымдаалап бодунуң түңнелин кылыр. Конституция судунуң буруудадыр доктаалының талазы-биле түңнел шиитпирни өске палата хүлээп алыр. Бир эвес соңгуткан депутаттарның үштүң ийи кезии ол дээш бадылаашкынын берген болза, Президентини халаар дугайында шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

5.3.9А чүүл. (1). Президент-биле кады Россия Федерациязының Оралакчы президентизин дөрт чыл хуусаада соңгуур.

(2). Оралакчы президентиниң кандидатуразын Президент албан-дужаалга кандидат тодарадыр. Президентиниң кандидатуразы дээш бадылааны дээрге-ле ооң ылап үндүргени Оралакчы президентиниң кандидатуразы дээш бадылааны ол болур.

(3). Президентиниң даалгазын ёзугаар Оралакчы президент ооң хүлээлгелерин күүседип болур. Президент түр үеде бодунуң албан-дужаал ёзугаар бүрүн эргелерин күүседип шыдавас апарганда, ооң хүлээлгелерин ол күүседир. Бо тавырылгада Оралакчы президентиниң бүрүн эргелерин Парламент үш хонук хуусаа иштинде бадыткаан турар ужурлуг. Президент мөчээн, халашкан, албан-дужаал хүлээлгелерин күүседир аргазы чок апарган тавырылгада, а ол ышкаш албан-дужаалындан ойталаанда, Президентиниң соңгуур чаа соңгулдаларга чедир Оралакчы президент чурум ёзугаар президент апаар.

(4). Оралакчы президентиниң албан-дужаалындан хостаан, ол мөчээн азы халашкан тавырылгада Президент Оралакчы президентини томуйлаар, ол Парламентиниң Палатазы иелээ бадылаашкынның хөйүн барымдаалап бадылаан соонда ук албан-дужаалга кирер.

(5). Оралакчы президент кандыг-бир өске албан-дужаалды ээлевес.

5.3.10А чүүл. Федерация министерстволары болгаш күрүне администрациязының өске-даа федерация органнарын тургузарын болгаш дүжүрерин федерация хоойлузун ёзугаар боттандырар.

(А ВАРИАНТЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ)

Б ВАРИАНТ

(чижеглеп алырга: «Парламент мурнунга харысалга Чазак»)

5.2Б ЭГЕ. КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДЭЭДИ ОРГАННАРЫ

5.2.1Б чүүл. (1). Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары болза: Федерацияның Президентизи, Федерация парламентизи, Федерация чазаа — Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели, Дээди суд, а ол ышкаш Конституция суду.

(2). Эрге-чагырганы аңгылаарының база ооң чаа баспазының принцивин ёзугаар эрге-чагырганың үстүнде айыткан органнарының кайызы-даа боттускайлаң болур болгаш боттарының бүрүн эргелериниң хемчээлинге Федерацияның Конституциязынга болгаш оон хоойлуларынга шуут дүүштүр эрге-чагырганың өске органнары-биле харылзажып ажылдаар.

5.3Б ЭГЕ. РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

5.3.1Б чүүл. (1). Федерацияның Президентизи күрүнениң баштыңы болур.

(2). Федерацияның Президентизин Россия Федерациязының хамаатылары 4 чыл хуусаалыг соңгуур. Президентиниң албан-дужаалынга кандыг-даа кижи ийи удаа соңгуткан туруп болбас. Бир эвес кым бир кижи Президентиге соңгуттпайн тура ийи чылдан хөй үе иштинде Президентиниң оорунга ажылдап турган азы ооң хүлээлгезин күүседип турган болза, ол Президентиниң албан-дужаалынга чаңгыс удаадан хөй катап соңгутпас ужурлуг.

5.3.2Б чүүл. (1). Президент Россия Федерациязының Конституциязын сагып турары дээш харысалгалыг болур;

2) иштики болгаш даштыкы херектерге Россия Федерациязын төлээлээр;

3) Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди кол командылакчызы болур;

4) парламент бөлүктериниң удуртукчулары-биле сүмелешкен соонда улус депутаттарының Палатазынга Федерация чазааның баштыңының кандидатуразын киирер, ол кандидатураны ук палатада хөй кезии болуп турар бөлүктер чүүлдүг деп көрген турар ужурлуг.

5) Парламентиниң чөпшээрежилгези-биле Конституция судунуң Даргазын болгаш кежигүннерин, Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазын, Дээди судтуң судьяларын, Федерацияның Кол сан-хөө контролёрун, болгаш Күрүне банкызының Баштаар чериниң Даргазын томуйлаар; Чепсектиг Күштерниң дээди командылалын томуйлаар болгаш дүжүрер;

6) Россия Федерациязының Конституциязында көрдүнген тавырылгаларда Чазактың халашканын хүлээп алыр;

7) федерация бүрүн эргелериниң хемчээлинге дүүштүр өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни томуйлаар болгаш дүжүрер; федерация эрге-чагыргазының чер-черлерде соңгулдалыг төлээлекчилерин бадылаар;

8) Чазактың киирип келгенин ёзугаар даштыкы күрүнелерге болгаш күрүнелер аразының организацияларынга дипломаттыг төлээлекчилерни томуйлаар; даштыкы дипломаттыг төлээлекчилериниң бүзүредилге болгаш дедир кыйгырткан бижиктерин хүлээп алыр;

9) Россия Федерациязының хамаатызы болганының болгаш хамаатызы болурун соксадырының айтырыгларын хоойлуга дүүштүр шиитпирлээр;

10) Парламентиниң хүлээп алган хоойлуларынга ат салыр болгаш оларны чонга чарлап дыңнадыр.

5.3.3Б чүүл.

Президент мындыг бүрүн эргелерлиг:

1) Парламентиниң чөпшээрежилгези-биле бүгү улустуң референдуму болурун чарлап доктаадыр;

2) Парламентиниң хүлээп алган хоойлуларын катап көөрү-биле база үзе шиитпирлээри-биле аңаа катап эгидер (сонгаарлаткан хоруушкун эргези);

3) бодунуң эгелээшкини-биле Чазакка бүзүрээр-бүзүревезиниң дугайында айтырыгны Парламент мурнунга тургузар.

4) Федерацияга азы ооң чамдык районнарынга онза байдалды тургузар. Ук шиитпирни Парламентиге үш хонук хуусаа дургузунда батылаткан турар;

5) Федерацияже халдаашкын болур дей берген тавырылгада бүгү-нийти мобилизация дугайында, Федерацияның Чепсектиг Күштерин дайынчы белеткелдиң бедиткен байдалынче киирер дугайында айтыышкыннарны бээр, ооң соонда Парламент үш хонук хуусаа иштинде ук хөделиишкиннерни чүүлдүг азы чүүлдүг эвес деп үнелеп көрген турар ужурлуг;

6) Федерацияже халдаашкын болган тавырылгада дайынчы хөделиишкиннерни эгелээр дугайында айтыышкынны бээр, ооң соонда Парламент үш хонук хуусаа иштинде ооң бадыткалын кылган турар ужурлуг;

7) Чазактың отчёттарын чугаалажып көөр болгаш чугаалажып көөрү албан ужурлуг сүмелерни аңаа бээр;

8) Россия Федерациязының орденнери болгаш шылгаралдың өске-даа демдектери-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр;

9) келдерел чарлаар;

10) президент фондузунуң хереңгилерин башкарар;

11) Парламентиге болгаш чонга кыйгырыг кылыр. Президентиниң кыйгырыын Парламент чугаалажып көргеш, а чонга кыйгырыгны массалыг информацияның албан ёзунуң чепсектери чарлап тараткан турар.

5.3.4Б чүүл. (1). Россия Федерациязының Президентизи Конституцияга шынчызының дугайында даңгырак бээр.

(2). Бир эвес Президент Конституцияны болгаш хоойлуларны кемниг ёзу-биле кара өжегээр үрээр болза, ону дүжүрүп болур. Ындыг буруудадыышкын-биле холбаштыр Президентини дүжүрер дугайында херек оттурар деп шиитпирни Палаталарның кайы-бирээзи 3-түң 2 кезииниден эвээш эвес хире бадылаашкын-биле хүлээп алыр. Бо тавырылгада херекти Дээди судче дамчыдар, ол бодунуң түңнелин үндүрер. Дээди судтуң буруудатканы түңнелиниң талазы-биле үзе шиитпирни өске Палата хүлээп алыр. Президентини дүжүрер дугайында шиитпир бир эвес соңгуткан депутаттарның 3-түң 2 кезииниден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза хүлээп алдынган деп санаттынар.

5.3.5Б чүүл. Федерацияның Президентизи аңаа дээп болбас эргелиг болгаш ону федерация хоойлузу камгалап турар.

5.3.6Б чүүл. Бодунуң бүрүн эргелерин Президент чарлыктар болгаш айтыышкыннар үндүрүп боттандырар, олар Россия Федерациязының хоойлуларынга чөрүшкек эвес болур ужурлуг.

(Төнчүзү дараазында номерге үнер).

«Улуг-Хем» солуннуң харысалгалыг секретары, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Шоома Молоскалович Даржай бо хүннерде бежен харлап турар. Ол янзы-бүрү жанрларга материалдарны республика солуннарынга бижип турар идепкейлиг журналист.

Журналист Ш. М. Даржай чүгле солун ажылы-биле кызыгаарлаттынмайн, бичии уругларга чогаал бижиирин оралдажып чоруур. Ол «Кым аякты бусканыл?» деп шүлүктер чыындызын парладып үндүрген. Ш. М. Даржайның баштайгы ному ол, а автор ам ийиги номун белеткеп турар. Ооң ийи шүлүүн номчукчуларга бараалгаттывыс.

ЫНДА-БИРЕК

Ында бир-ле черде
Ында-бирек оол бар.
Ыглаңайнып алган
Ырмажогун канчаар.

Эртен эрте турбас,
Эрттир удааш чыдар.
Садикче барбас,
Саадаткаш турар.

Идик-хевин кетпес,
Иезинге түвек.
«Дегийт-дүрген» — дээрге,
Дедир тепкеш турар.

Ырга кирген оолак
Ыяды бээр хоржок,
Амдыызында ойзуп,
Адавайн бараал.

Ол-ла хевээр кайын
Опчок бак чоруур деп!
Элээн болгаш база
Эргип көрээл шиниме.

УЖУРЛУГ БООР

— Кижи бүрү төрээн черлиг,
Хинин кескен нелиг боор.
Адап, сурап айтыра бээр
Ада-ие, төрел чоннуг.
Кырган кижи менде чүү боор,
«Кызыл-дустай» бээр мен — дээр.
Кыймыш дивейн, дыңнап аар мен
Кырган-ачам элдеп кижи.
«Чаңгыс ону бодап чор» — дээн,
Чагыын ам-даа сактып кээр мен.
Элеп, дергээ туттунуптар
Эр боор шору апарган мен.
Чонум ижин кылчы бердим,
Чоон оруум тыва бердим.
Төрээн черим кагбадым-даа,
Төрел чонум утпадым-даа.
«Дендии кижи апардым» — деп
Дээрже үндүр мактанмадым.
Чеснинчиг бак кулугур деп
Чеме-хала дыңнавадым.
Улуг улус чугаа-домаа
Ужурлуг боор чорбадыве:
«Ала сөзүн ажыглап болбас,
Ие сөзүн ижип болбас».

Шоома ДАРЖАЙ.

Аныяк үн

АМЫДЫРАЛ САРААЛАРЫ

Шын деп кежиг
Сыык эвес — тереқ-дир дээш
Чежеге дээр
Сезигленип олурар бис,
Солагланып
Сөөк хемче шурады бээл
Ындыы эриң
Ырак деп бил, аъдын камна
Ээремнерге
Ээргиништетсе база хөнпү
Ынчалза-даа
Ынаныжың черле салба.
Ээргинишке
Эки аъдың ышкындырза,
Чалыы кижи —
Чазыгларның оруунда сен.
Аъдың дыңын
Амдыгаштан эки башкар.

Борис КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

ФОТОМЕДЭЭЛЕР

ЛИПЕЦК ОБЛАСТЬ. Липецк чоогунда Долгоруково суурда механизатор Валерий Вдовин Воронеж хоорайның эмчилеринден солагай холун болгаш аңаа немештир душтук кылдыр Татьянаны алган.

... Бо чылдың апрельде ол «Память Ильича» колхозтуң шөлдеринче чугай сөөртүп, төп турган. Хаттыг хүнде ол тракторунуң кожуунуң чүгүн төккеш, тракторунче бар чыдырда, хаттың күштүг кагыы ону трактор биле кожуг аразында өзекче чыпшыр идипкен. Карак чивеш аразында ону ырадыр шывадапкан, черде чыткан. Тура халып кээрге, солагай холу хар кырында, үзүлген черинден хан дээрге сыылаар. Валерий арыг хар-биле ханның агарын элээн соксадып алгаш, черде чыткан холун хар-биле база чаап-чаап, ораап алгаш, трактору-биле суурже тутсупкан.

Аас-кежик боор, суурга вертолёт келген турган, ол ону Воронежке чедирген. Тавырылга соонда үш шактаа эртпээнде аңаа микрохирургия операциязын кылган. Операция чедиишкинниг доозулган. Ону аңаа ажаап турган медсестра Татьяна ынакшаан. Чоокта чаа олар кудазын дүжүрген.

ЧУРУКТА: Татьяна биле Валерийге эш-өөрү байыр чедирип турганы.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Швейцарияның эң узун назылыг чурттакчызы Мария Хюберниң 109 харлааның ооң төрээн хоорайы Цюрихке чоокта чаа демдеглээн. Төрелдериниң болгаш өнүүктериниң чугаазы-биле, оон эң-не сонуургаар чүүлдери делегей болуушкуннары. Ынчангаш аңаа төрүттүнген хүнүнде эң хүндүлээри политиктиг ажылдакчы — М. С. Горбачевтуң портредин белекке берген.

ЧУРУКТА: Мария Хюбер белээ-биле.

Кейстон — СЭТА-ның фотозу.

ТВ

ДЕКАБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте» 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Кинопрограмма «XX чүс чыл. Дүвүреңчиг үениң хроникаазы». «Буруузун арылдырары». Уран-чечен публицистиг фильм. 2-ги сериязы 14.45 Мультфильм. 15.00 «Көдээден дамчыдылга». 16.00 «Чаа салгал шилип ап тур». «Юниор-банк». Аныяк банкирлериниң маргылдаазы 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 «Альфред Нобельдиң XX чүс чылы». 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 1-2 сериязы. (Италия). 21.00 «Үе» 21.45 «Мөңге болгаш бедүүн чүүлдер дугайында». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.05 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм концерти. 19-20 сериялары. 22.55 «Чүү? Кайда? Кажан?» 23.55—00.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 «Чер — дүвүрелививс». «Хемни меңээ бериңер...». Барымдаалыг фильм. 9.05 «Кадыр черде». Уран-чечен телефильм 1-2 сериялары. 11.15 «Херээжен болгаш эр кижи». Телешин. 13.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинде. 15.15 Видеоканал «Совет Россия» 17.45 «Планета». 18.40 Эстрадалыг шоу-программа. 19.45 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.00 «Бистиң чуртта орар оранывыс». Б. Добродеев режиссерның фильмнери. «Горькийниң өшүү — Андреева». 21.00 «Үе». 21.30 «Кедерээнде салдыкпас...». Уран-чечен фильм. (Югославия). 22.40—23.20 Уран гимнастика Делегей маргылдаалары.

ДЕКАБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.10—15.10 «Эр, херээжен ийи кижи». Телешин. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе» 18.55 Политиктиг чугаалар. 19.25 «Шантаж». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе. 21.30 Коллаж. 21.35 Опера ынактарының телеклуву. 22.50 «Авторжу телевидение». «Гиннес-шоу» база өске-даа. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Литература, 9 класс. Орус литературада сентиментализм. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Экранда—01 албан чери». 10.35; 11.35 Хөгжүм. 7 класс. С. С. Прокофьев. «Золушка». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Пушкинниң шөлү». Телефильм. 12.15 Н. Корндорф. № 1 гимн. 12.40 Мультфильм. 12.55—14.05 «Иренага тон». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

17.10 «Угрюм хем». 1-ги сериязы. «Громовтар». Уран-чечен телефильм. 18.20 «Хүлүмзүрүг» Телекөрүкчүлерниң чагааларын ёзугаар. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.40 Медээлер. 19. 45 «Чугула интервью». РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң секретары Д. Л. Тиимейниң чугаазы. 20.00 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.20 Самбога делегей маргылдаазы. 21.30 «Дилеп чорувтувус». 22.00—22.25 М. Мусоргский. «Тас дагга дүн».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 Коллаж. 18.30 «Үе» 19.00 Мультфильм. 19.10 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 20.05—20.20 «Тамчыктыг удувар, чаштар!».

Кино

ДЕКАБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Сердце Ангела» (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Король «Дракон» 9.00, 13.00, 17.00 **«За шкуру полицейского»** 11.00, 15.00, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара — краса, длинная коса» 9.00, 12.50, **«Ночной экипаж»** 10.50, 14.40, **«Ханусcен»** 16.40, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайна карпатского замка» 11.40, **«Давайте любить»** 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Новые похождения кота в сапогах» 10.30, **«Последний зов любви»** (Индия, 2 сериялыг) 12.10, 15.20, 18.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ловушка для кошек» 13.00, **«Запасной, на старт!»** 14.50, **«Месть и закон»** (2 сериялыг, Индия) 16.30, 19.10 шактарда.

ДЕКАБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Наутилус» (Свердловск) 9.30, 11.20, 13.10, 19.00 (узаткан), **«Однажды в Америке»** (АКШ, 3 сериялыг, 16 харга чедир) 15.00 шактарда. **Видеозал: «За шкуру полицейского»** 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькие проказники» 9.20, 12.30, **«Зимородок»** 10.50, 14.00, **«Сердце Ангела»** (АКШ) 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Давайте любить» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Последний зов любви» (Индия, 2 сериялыг) 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Дом на Кэролл-стрит» 17.30, 19.30 шактарда.

Квартира хелезинин төлээринге хамаарыштыр чиигелделиг шериг албанныглары 1991 чылда чиигелделиг төлээр кылдыр шывзылганы 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир эккеп бээрин коммунал ажыл-агыйның Кызылда бүдүрүлгелер аразының каттыжыышкыны чуртталга башкынарының (№ 1, 2, 3, 4 участоктары) шериг албанныгларынга дыңнадып турар.

Бо хуусаага чедир шывзылга эккелбээн шериг албанныглардан квартира хелезинин ниити чурум ёзугаар алыр апаар.

Квартира болгаш өске-даа коммуналдыг ажы-дуза чедирилгези дээш өреолиг квартира ээлери өреэзин 1990 чылдың декабрь 31-ге чедир төлээрин оларга база сагындырып турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

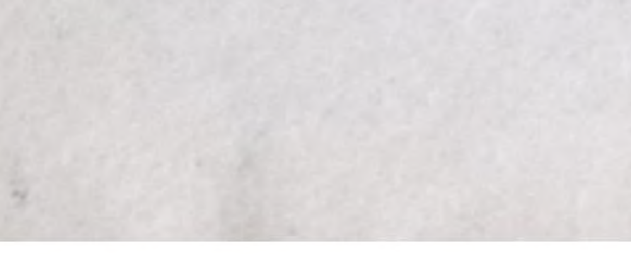

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ парттыг амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыглар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1

Чагыг № 540.